ГРАММАТИКА

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТКА II.

939

СИНТАКСИС.

ооо

Івана Нечуя-Левицького.

КИЇВ.
Друкарня, І. І. Чоколова, Велика-Житомирська № 20 с. д.
1914.

ВИ 5234/I
II
Ви 520
4
1р.
Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
Інв. 253 819.
ДПБ АН УРСР-1985
БІБЛІОТЕКА
Академії Наук
УРСР
80 13133

І46. 253819; 47229

ГРАММАТИКА УКРАІНСЬКОГО ЯЗИ́КА.

СИНТАКСИС.

§ 1.

Друга частка грамматики зветься синтаксисом. В синтаксисі показуєтьтя, як нарізні слова злучуються в речення, цеб-то в думки й мисли та людські міркування про які—небудь предмети. Кожне речення есть думка або міркування, виявляне в словах.

Мова складається часом с коротеньких простих речень, в котрих ми кажемо за який-небудь один предмет, прикладом: батько поіхав орать на поле. Мати варила обід. Я пішов до школи. Такі речення зуться **простими**. Але частіше злучають докупи кільки речень в одно чимале речення, як часом кажуть не за один предмет, а за кільки предметів, котрі стосуються до якоісь мислі, наприклад: **батько** орав на полі, а **мати** зварила обід і понесла батькові на поле саме тоді, як **я** був у школі. В цьому одному реченні злучені докупи трое речень, котрі стосуються до трьох головних предметів, за котрі йде розмова. Це чимале речення зветься **сила́дчастим**, бо воно складяне с трьох опрічніх речень. З цієї причини синтаксис *) складається з двох часток, бо в йому замикається:

1) Навчіння, як складають з опрічніх слів речення невеличкі, коротенькі; 2) навчіння про те, як з опрічніх неве-

*) Слово синтаксис грецьке. Воно пішло од грецького діеслова, котрий має значіння—стулять щось докупи, злучувати, звязувать щось докупи.

личких речень складаються й стулюються докупи довг речення. Окрім того в синтаксисі показується, як одділяти значками частки речення, цеб-то слова й цілі речення одно од одного в довгих склáдчастих реченнях.

Непоширшені й поширшені речення.

§ 2.

Прості чи коротенькі речення бувають: **непоширшені, поширшені й сукупні.**

Непоширшені речення складаються тільки з двох часток: діяльника й слова сказуємого про те, що діє діяльник, цеб-то той предмет, за котрий кажуть, або в якому становищі він знаходиться. Часом меж ними ставляється **звязка,** котрою буває допомагальний дієслов: есть, єси, був, були та часом дієслов **стати**: ти єси чоловік; я був хлопцем колись; птиця літає. Часом реченням буває тільки одно слово, як воно есть безособний дієслов, наприклад: розвиднювалось, смеркає, смеркало. Отакі коротенькі речення, як от, приміром: —Сонце сходило. Люде повставали. Загавкали собаки. Ти єси великорозумний. Петро есть ледащо, звичайно одділяються одно од одного точкою (цятков). А як вони пишуться вкупі подвое, і друге починатиметься з союзів **і, й, а, але,** то тоді перед цими союзами ставляється запята, наприклад. Розвиднилося, і сонце саме сходило. Череда рушила, а чередник позад неї поганяв її. Запята ставляється в цих випадках тільки тоді, як після цих союзів трапляється самостийний инчий діяльник, наприклад: сонце зійшло, і світ засяяв. Ти єси брат, а не ворог мині.

Поширшеними чи розвитими звуться такі речення, в котрих до діяльника й сказуємого слова додаються инчі другорядні частки речення: обзначувальні, додаткові або слова обставин місця, часу, і т. д. наприклад: мій батько оре на полі. Добра людина любить усіх людей. Ясне сонечко освітило село й садки. Сонце сходило за горою.

Як у цих реченнях трапляються тільки по—одному усякові другорядні частки, обзначувальне слово, доповнююче чи додатко́ве, або одно слово обставин місця або часу, то

меж ними не ставляється запята, а на кінці ставляється точка. Ці речення звуться **оповідальними**, бо в їйх оповідається за що-небудь. А як в реченнях за що-небудь питають когось, то такі речення звуться **питальними**, і після їйх ставляється значок питальний, прикладом: чи вже зійшло сонечко? Чи погнали вже до череди корови та вівці? Цей питальний значок ставляється на кінці реченнів часом замість точки, але часом і замість запятої тоді, як дія діється в той самый час, або на тому самому місці: Чого ти мовчиш? чом не обзиваєсся до мене? В цім випадку після питального значка перша початкова буква в другому реченні пишеться мала, як після запятої.

В реченнях **викрикувальних**, цеб-то таких, в котрих ми обертаємось до когось з мовою або с проханням, або когось кличемо, на кінці ставляється значок викрикувальний (!), а слово обертання до когось, як воно стоїть с початку речення, одділяють запятою од реченнів, і тоді значок викрикувальний ставляється на кінці, або й після його ставляють значок викрикувальний, і тоді на кінці речення ставляють точку, прикладом: Боже! спаси нас од напасти. Батечку, вибачайте мінї на цей раз! Як слово обертання трапляється в середині речення, тоді воно ставляється меж двома запятими, а викрикувальний значок ставляється на кінці: Спаси нас, Боже, од усякої напасти! Ой ти, ненько моя рідна, нащо ж ти мене так рано покидаєш! (голосіння).

Завдання. Пливи доле тихо за водою. Я попливу услин за тобою. Та припливи доле к зеленому лугу там знайду я всю свою притугу. Сику не плач, привезу тобі з ярмарку калач. Не плач сину та спи тихенько. Дочко одлучи теля од корови. Лягай та спи моя дитино. Піддай Петре мінї мішок на плечі. (Поставте значки).

Речення сукупні.

§ 3.

В простих поширшених реченнях буває тільки по одному діяльнику, по одному сказуємому й по одному будлякому другорядному слову, або обзначувальному, або якому

инчому, наприклад: голуби літають в повітрі гуртом, ворони літають в повітрі гуртом та зграями, галки літають таксамо в повітрі зграями та купами.

Щоб не повторювать якої-небудь головної частки речень, такі речення звичайно скупчують во одно речення, як тільки в їх кажуть про однорядні предмети, котрі належяться до одного гурту, або до одного рядка в природі, і до їх додається одно загальне для всіх сказуеме, наприклад: голуби, ворони, галки літають в повітрі гуртом зграями. Таксамо скупчуються докупи в одно речення й сказуемі, шоб не повторювать їх при одному загальному діяльникові, і замісць того, щоб казати: лебідь плаває, лебідь ходить, лебідь літає, кажуть: лебідь плаває, ходить і літає. Такі речення звуться **сукупними** (злитими). В ціх реченнях буває по кільки діяльників і сказуемих, наприклад: ремези, одуди, сорокопуди, шпаки живуть, плодяться, вьють гнізда в лісах.

Таксамо й при одному діяльникові й сказуемому або й при кількох часто вживаються й другорядні сукупні частки реченнів: слова обзначувальні, додаткові, слова обстави місця, часу і т. д. наприклад: звірі живуть в лісах, на степах, на високих горах; в великих містах бувають усякого коліру доми червоні, жовті, білі, сині, зелені. Москалям в у походах та в блуканні на войні доводиться ночувати на землі в окопах, на степах, в лісах, на траві й на голі землі.

В поширшених та сукупних реченнях ставляються спинялні значки на такий спосіб: де закінчується одна яка-небудь думка, мисль, одно міркування про який-небудь предмет, а потім далі вже говориться за предмет инчий в опрічньому реченні, там доконешно ставляється точка. В поширшенім реченні, як у йому є тільки один діяльник чи головний предмет, одно сказуеме і по одному другорядному слову, цеб-то як трапляється одно обзначувальне слово, одно додаткове й по одному слову обстави часу, місця і т. д. не ставляється запята в середині, а на кінці речення ставляють точку. В сукупних реченнях, де перелічується багацько предметів діяльників, багацько сказуемих або инчих часток речення, ставляється меж двома однорядними словами запя-

та окрім двох перших або останніх одноманітних слів, де стоять союзи **і, й та,** бо ці слова зъєднані вже й злучені союзом в одну пару, наприклад: батько, мати, сестра й брат пішли до церкви; сестра вмилася, зачесалась, прибралась, причепурилась і пішла до церкви. Я люблю батька, неньку, тітку, братіка й сестричку. Батько та мати, дядько, дядина пішли в поле жать. Але як перед кожним словом в перелічуванні предметів або їх діяння й становища трапляються союзи **і, й, та, або, чи, ні,** тоді після кожного слова в перелічуванні ставляється запята, хоч би і перед першим, початковим словом в перелічуванні була запята, приміром: І батько, і мати, і сестра, і старший брат пішли до церкви на службу Божу. В неділю по обіді наші школярі гуляли в гилки, і ганяли по вигоні, і купались, і плавали донесхочу. Я бігав і в ліс, і в садок, і на заріччя, і на луки. Ти мині ні сват, ні брат, ні дядько, ні батько.

Завдання. Напишіть і поставте спинальні значки в цих реченнях. Коні воли вівці й кози звуться травоїдними животинами. Леви тигри вовки леопарди звуться мясожерними звірями хижими або хижаками Люде на світі бувають усякого коліру білі жовті оливові червоняści (в Америці дикуни индійці) і чорні (негри в Африці) В Россійські державі живе багацько усяковых опрічніх народів живуть і великорусси і українці і білорусси і поляки і татари і молдавани і литовці і усякові сібірські чужородці якути тунгуси самоіди монголи і т. д. Мандрівці їздять і в Европу і в Америку і в Африку і в Азію та в Австралію (на острові). Проміння обсипають небо землю річки моря окіяни й найвищі верхи гір вкритих снігом і зімою і літом.

§ 4.

Просте речення.

Кожне речення складаеться з часток. Ці частки речення бувають отакі: **діяльник,** цеб-то головний діючий предмет, **сказуємо** чи **сказуємість, додатки,** чи **додатнóві слова, слова обзнáчувальні, слова обстáвні** й **слова обертання** до когось **обо нлинання,—обертальні** й **нлинальні.**

Діяльник і сказуємє звуться головними частками речення, а усі инчі частки речення звуться другорядними частками речення. **Діяльник** завджи одповідає на питання: **хто? що?** Найчастіше діяльником буває: 1) ймення предметне у йменному падіжі, бо воно найчастіше назначує головний діючий предмет в будлі-якій мислі, чи буде то предмет животній, чи неживотній: **батько** орав поле за цариною; **сонце** тоді вже підбилося вгору височенько; 2) який-небудь займенник, чи займення: **ти** працьовитий в роботі; **я** маю потяг до науки; **він** одмикує од роботи; кожне повинно робить своє діло; 3) ймення числове та прикметники скількости,—багато, багацько, кільки, кільканадцять, мало тоді, як після їх вживається або тільки розуміється ймення предметне в множественому або в двойственому числі в йменному падіжі або в часточному: **одни** вдається роботящий, а **друге** нікчемне; **багацько** людей було на ярмарку; **три** відрі води пішло на поливання капусти; було собі **три** брáти та **всі три** Кіндрати; **дві** селі вигоріло од пожежі; **сім** день пішло в жнива на одно жито; **сім** день—конопель, а ячменю—**три** дні (тут розуміється слово —пішло, або вжито на вибірання конопель); де **два** бються, **третій** не вмикуйся; 4) ймення прикметне й причасник в середньому роді поодинчого числа: **гарне** усім подобається, а **погане** нікому не припадає до вподоби; **страшне** усіх людей лякає; все **померше** піде в землю, а **животіюче** животітиме на землі, доки його життя,—і ймення прикметне й причасник в чоловічому роді, як при йому можна розуміть будлі—яке ймення предметне: **бідний** багатому не супряжич; наче **лихий** поплутав мою справу.

Окрім того діяльником у реченнях ще бувають 5) дієслови в необазначеним способі (бо вони все одно, що й ймення предметні, цеб-то назвища усякого діяння): **читати** гарну цікаву книжку *певно кожному приємно* (замість—читання гарної цікавої книжкі кожному приємне); **бити** байдики й нічого **не робить** шкодить кожні людині—(байдикування й не робота кожному шкодить). Діяльниками в реченнях часом бувають незмінні частки мови найчастіше—викрики й цілі речення, наприклад: мині вчулось **ох!** чи **ой!**; **на, в, під, над** і т. д. звуться предлогами, а **та, і, а,** будуть союзи.

Бувають діяльниками часом цілі речення, найбільше приказки: „Ні до Бога, ні до людей“;—„Ні к лісу, ні к бісу“ стало всім відомою приказкою.

§ 5.

Сказуємe завджи одповідає на питання: **що робить головний діючий предмет? який він?**

Сказуємим вживаються в реченні:

1) Дієслов у способах часовому, умовному та загадувальному, наприклад: я **вчу** школлрів і колись **вчив** школярів; я **вчив би** школярів; **скажи** міні всю правду щиро; 2) ймення прикметне й займенник: мій батько **добрий**, моя мати ще **добріша**; це книжка **моя**, а ота стара книжка колись **була моя**; наша церква **висока**, а в Київі церкви й дзвіниці ще **вищі**. В цьому випадкові сказуеме часом злучається з діяльником дієсловами — бути, ставать, бувать. Ці дієслови звуться в цім разі звязкою, бо вони звязують діяльники з сказуємим, і вони вважаються, як сказуємі сукупно з сказуємими йменнями предметними й займенниками. Дієслов **бути** звичайно викидається в часі теперешньому, прикладом: мій батько вчений; я есть письменний—я письменний, а сестра неписьменна; а часом вживається в треті особісті теперішнього часу—**есть, є**, навить при діяльниках першої й другої особісті: чоловік **есть добрий** (чоловік добрий), а звірі **злі**; ти **еси** (і есть) **неправдивий**, я **есть вчений**; оця хата **есть наша, була наша** й **буде наша**. 3) Сказуємим буває й ймення предметне у йменнім падіжі, а при йому і звязка з дієсловів бути, бувать, стать, ставать, котрі бувають спільні й сукупні з сказуємими: святий Володимир **був князь** київський, а Ярослав **був** його **син**. Як при сказуємих йменнях предметних трапляється звязка **бути**, то цей дієслов вживається в другій і треті особості—еси, есть, а при перші особості поодинчого числа й при усіх трьох особостях множеств. числа часом вживається—**есть**: ти **еси людина**, як і я **есть людина**, хоч ти й маленька **людина**. Товариші мої **есть** мої приятелі. Зозуля **есть птиця**.

Як часом звязка **есть, еси** не вживається, тоді замість неї ставляють пружок (—): криця—не **лошиця**: Дунай пере-

скоче и хвоста не замоче (блискавка), він дурень, він есть дурень; вовк не свій **брат.**

Як йменна предметне, назначуюче будні—яке сказуеме, показуе яку-небудь службу, уряд (должность) в минувший час, що був та минув, тоді сказуеме вживається в орудним падіжі: свята Ольга **була княгинею** київською; я був колись **хлопцем;** як була велика холера в Київі й по селах, сестра була тоді ще **дівчиною,** а старший брат **був москалем.** Звязувальний дієслов **бути** в необзначенним способі завжди ставляється з орудним падіжем після себе: бути вченою людиною нелегко; а після дієсловів бувать, ставать часто ставляється йменний падіж: ти иноді бувеш сердитий, а часом добрий; але в необзначенім способі після їх ставляється слово й в орудним падіжі: стати, буть багатирем нелегко, а навить трудно.

Як дієслов буде сказуемим, або як буває дієсловна звязка, то ці дієслови зводяться з дяльником в особіті й числі, а в минувших часах ще й у роді: **ми робимо** дило задля себе; **ти єси** мн. приємний; **що було, те минуло.** Сказуеме йменна прикметне такожамо зводится з дяльником у роді й числі, приміром: людське життя недовге; восени путь буває болотяна й трудна. При кількох дяльниках сказуеме звичайно вживається в множеств. числі, але ставляться і в поодинчому, а в роді ставляється в такому, якого рода буває те слово, що стоить найближче коло сказуемого: **погинули** воли й корови, і телята й овечята, бо не було паші; **пропав** віл, ще й корова, ще й теля,— розірвали в лісі вовки, **згинула** корова, теля й бичок Можна казати й так: згинули вівця, корова, теля й бичок

Вилучне вживання дієсловного сказуемого.

Теперішній час вживається в дієсловних сказуемих часом замість минувшого часу, щоб показати жвавість та швидкість діяння в деяких випадках діяння, як те діяння робилося швидко, хапком, прикладом. вчора вночі на село трапилась пожежа,—я **біжу** туди, аж **спотикаюсь** (замість я біг, аж спотикався). Пожежа так вразила людину, ніби вона и у той час, як оповідає, все ще біжить, аж спотикається.

Замісць давноминувшого часу в дієсловних сказуємих часом вживається теперішній і будущий час з безособним дієсловом **було (й бувало)**, примірем: **хожу було** по садку **та сумую** замісць, —я був ходив по садку та сумував; **запла́чу було**, обіллюся дрібними сльозами—замісць, був заплакав, аж облився дрібними слізми.

Дієслови теперішнього часу вживаються ще замісць будущого часу в тім випадкові, як мова мовиться за якесь діяння, добре відоме, що має доконче здійснитись незабаром, і його постановили здійснить наважливо й не одкладать на́далі, наприклад: завтра зраня ми **йідемо** на гулянку й гулятимемо цілий день у гаю.

Замісць дієсловів сказуємих часо́вого способу можна вживать і дієсловні викрики, котрі в такім випадкові будуть в реченні сказуємими: він мене **пхиць**, а я його **хіп** за руку! замісць, —він мене пхнув, а я його вхопив за руку.

Замісць загадувального способу часом вживаються дієслови в умовнім способі в тім випадку, як дають комусь пораду на делікатний спосіб ради звичайности будлі—кому старшому, наприклад, ви тату **йшли б** на заробітки в сахарню або будлі-куди, замісць: йдіть, тату, (йшли б) на заробітки в сахарню або будлі-куди.

Додатко́ві слова або доповнювальні.

§ 6.

Додатко́ві або доповнювальні слова в реченні завжди одповідають на питання **кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому? на нім? на чім?** Як мовиться за предмети неживотні, то одповідають на питання —чого, чому, і т. д.

Додатко́ві слова бувають прямі й побічні. Прямими додатковими словами бувають ймення предметне, займенник та инчі склоняємі частки мови, котрі вживаються замісць йіх. Вони доконче вживаються в винувальному падіжі без предлогів і звичайно ставляються після дієсловів діяльного залога. Уся решта додатко́вих слів непрямих вживається в усякових падіжах с предлогами й без предлогів. Прямими додатковими словами бувають: имення предметні, при́кладом:

ми продали **коня** й купили **корову**; собака покусала **вівцю**, воли йідять сіно; купіть мені **книжку**; 2) займенники: я бачив **щось**; ти знаєш **це**; **кого** кликав вчитель? 3) ймення прикметні й причасники, як вони вживаються замісць йменнів предметних, несуть **мертвого** на кладовище (замісць мерця); привезли **пораняних** салдатів з баталії; я бачив **конаючого** й **поміраючого**; 4) дієслови в необзначувальнім способі, котрі вживаються звичайно замісць йменнів предметних: мій тато любить **читати** (читання), а я люблю співать (співи, співання).

В українські мові після деяких дієсловів діяльного залога прямі додаткові слова замісць винувального падіжа вживаються в часточних падіжах навіть в тіх випадках, де в инчих чужоземських мовах ставляється винувальний падіж, приміром, в тіх реченнях, де при дієсловах трапляється прикметник **не**: ти позичив **книжку** й папір, а я не позичав нікому **книжки** й **паперу**; ми годуємо **кабана** й **вівцю** на заріз, а ви не годуєте ні **кабана**, ні **льохи**. Окрім того прямі додаткові слова вживаються в часточнім падіжі після деяких дієсловів, як от **давати**, **налити**, **йісти**, **взять** і т. д. в тім випадкові, як кажуть не за весь цілий предмет, а тільки за якусь частку предмета, прикладом: дай мені **хліба** (трохи), я дав старцеві хліб (цілий), налий **води** в миску, подавай на стіл **борщ** та **кашу**! насип **борщу** в тарілку, поклади **каші** на полумисок. Опріч цього в українські мові є чимало дієсловів діяльного залога й инчих залогів, після котрих ставляється пряме додаткове слово тільки в часточнім падіжі: я шукаю **книжки** й **паперу**, прошу **роботи** в будлі-кого, прошу **грошей** в батька, сподіваюсь дощу завтра вранці, боюсь блискавки.

Побічними непрямими додатковими словами в реченнях бувають: 1) ймення предметні в усіх падіжах, опріч падіжа кликальн. і йменного с предлогами й без предлогів, наприклад: селяни люблять хазяйство з **возами**, **худобою**, **с кіньми** та з усією хліборобською **справою**, школяр працює **коло книжки** й пильнує за **школу**; 2) займенники, ймення прикметні та причасники в усіх падіжах, опріч йменного та винувального, наприклад милостину подають **старцям** та **скаліченим**, або дуже вбогим; 3) дієслови в необзначувальному способі, що вживаються замісць йменнів предметних: хлопці лінуються **вчитись** (до вчіння), ледачі квапляться **гуляти** (до гульні).

Усі додаткові слова, і прямі, і непрямі чи побічні, як і слова обставні стосуються до дієсловів, хоч би вони й не були сказуємі, й залежяться од йіх. Додаткові й инчі другорядні слова мають таке значіння, що од йіх речення чи думки та мислі повнішають, і речення стають ясніші для втямління й розуміння того, за що кажуть або хотять сказати й витовмачить в реченні про головний діючий предмет та його діяння, або що кажуть про становище предметів, як вони неживотні.

§ 7.

Обзначувальні слова

Обзначувальні слова завджи одповідають на питання. **який, яка, яке? чий, чия, чиє? скільки?**

Обзначувальними словами в реченнях бувають 1) имення прикметні, котрі злучаються з йменнями предметів в роді, числі та в падіжі, наприклад: **добра** мати любить дітей **покірливих** та **слухняних**, в **густих** лісах та дібровах ховаються **дикі хижі** звірі та **полохливі боязні** пташки. 2) займенники та причасники, котрі таксамо зводяться в роді, числі та падіжі з йменнями предметними, приміром: **наш** садок найкращий на **все** село; на **минувшому** тижні згоріла **наша** клуня од підпалу. 3) займенники та имення предметні в часточному падіжі без предлога; вони назначують належність чогось кому і одповідають на питання **чий?** прикладом син **сусіда** (сусідський) вмер, а **його** дочка вийшла незабаром заміж, **йіх** робота нічого неварта (имення предметне) ставляється в часточному падіжі після другого без предлога, як слово обзначувальне, і цей падіж зветься часточним обзначувальним падіжем, напр. син мого брата (братів) статковитий парубок; 4) имення предметні в непрямих падіжах с предлогами й без предлогів, як вони одповідають на питання — **який?** на дівчині була корсетка **без рукавів**, сорочка **біла**, з **вишиваними рукавами**, а на парубкові була свита довга, **з відлогою** та з **гудзиком** для застібання на шиї, в нас у гостях був чоловік **високий на зріст, з чорними очима, з вусами**; 5) имення числові порядкові, котрі злучаються з своїми йменнями предметними в роді, числі та падіжі, теперички йде **перша**

година; сонце влітку заходе в **восьмій** годині. З йменнів числових лічбених тільки слово один зводиться з своїми йменнями предметними в роді, числі та падіжі в усіх падіжах, а решта їх зводиться, як і йменння прикметні, в числах та падіжах окрім падіжів йменного та винувального, і тоді вони бувають словами обзначувальними: наварили борщу для пятьох робітників та для двох підпасичів хлопців, а вони зїли за десятьох. Але після йменнів числових **два, три, чотирі, обидва,** як вони ставляються з йменнями предметними чоловічого рода, тоді ці йменння вживаються в множественному числі в йменному падіжі, а слова **два, три, чотирі, обидва** при їх будуть в реченні не діяльники, а слова обзначувальні, прийшли на роботу **три** чоловіки, **два** парубки (як в латинській мові й инчих чужоземських мовах); але як ці йменння числові вживаються вкупі з словами жіньочого та середнього роду, тоді вони в реченнях бувають вже або діяльниками, або прямими додатковими словами після дієсловного сказуємого вкупі з своїми йменнями предметними, котрі вже бувають двоїстевого числа прийшли на роботу **дві дівки** (а не дівки), бачив **дві жінки** на полі, минуло **дві** чи **три минуті**; згорило **три селі**, „Чи диво, а чи не диво! збудували дівки **три селі**" (народ. пісня); пан застрелив аж два зайці, ще й **дві ка́чки** (а не качки), **дві відрі** води буде мало на печеню хліба, обмий оті **дві вікні**.

Опріч того словами обзначувальними бувають і йменння предметні, котрі доконче одповідають на питання **який?** і ставляються в одному падіжі з словом, котре вони обзначують: це обзначувальне слово зветься **прикладником**, примірем: річка **Дніпро** вливається в Чорне море, місто **Одесса** збудоване над Чорним морем. Як прикладник має при собі ще й йменння прикметне, то ці слова ставляються меж запятими: Святий Володимир, великий князь київський, звелів охристить киян в 988 році. Ті прикладники, що вияснюють або витовмачують усякі старовинні слова, вживаються з союзами **або, чи, цеб-то, тоб-то** і ставляються меж двома запятими: князівська старовинна гривна, або **монета** з срібла, вживалася за князів Київських і була схожа на срібний пиріжок ціною на два або три карбованці, або й двадцять карбованців.

Обставні слова.

§ 8.

Обставні слова часу одповідають на питання. **коли? як довго? од якого часу?** і т. д. Цими обставними словами бувають: 1) прикметники часу, наприклад: **сьогодні** не підемо в школу, а **завтра** підемо „Ой **сьогодні** суботонька, а **завтра** неділя,—буде тобі, козаченьку, сорочечка біла" (народна пісня); 2) ймення предмети с предлогами й без предлогів в непрямих падежах (окріх именного й кликального), як вони назначують час і время: верпулись с поля **перед вечером** в **суботу**, а в **неділю** вже не підемо на роботу, а підемо до церкви.

Слова обставні місця одповідають на питання. **де? куди? звідкіль? кудою? тудою?** Вони назначують місце діяння або становища предметів. Цими словами бувають: 1) прикметники місця **там** добре, **де** нас нема, 2) ймення предмети с предлогами и без предлогів в непрямих падежах. „Ой піду я **яром долом** та за своїм чорним і**лом**" (комічна народ пісня), Ой **на горі** та жниці жнуть, а **попід горою долом долиною** козаки йдуть" (народ. пісня).

Обставні слова способу діяння можна пізнать через питання: **як? на який спосіб?** Цими в реченнях бувають: 1) прикметники способу діяння або прикметности: одне **гарно** робе свою роботу, а друге **паскудно**. 2) ймення предмети і в непрямих падежах. „Ой піду я **скоком боком** перед твоїм чорним оком" (народ пісн.), 3) дієприкметники: можна робити роботу і **стоячи** і **сидячи**. Обставні слова показучі **скількість** предметів (количество), **міру** або **лічіння** та загалом **лік** чогось назначують і прикметниками скількости та йменними предметними и одповідають на питання: **скільки? по скільки?** прикладом: бувають люде, котрі гов рять **дуже багацько**; розділіть оці гроші робітникам на буряках **по два карбованці** на душу

Обставні слова причини одповідають на питання: **чом? чому? чого? через що?** Цими словами бувають в реченні: 1) прикметники питальні: „Ой **чому, чому** у цьому дому так рано засвічено?" **„Чом, чом** не прийшов, коли місяць із-

йшов?“ (народні пісні); ймення предметні с предлогами й без йіх: **з горя** та с **печалі** трохи не вмер, **од переляку** аж зблід на виду, й волосся на голові настовбурчилося.

Обставні слова цілі й мети одповідають на питання, **навіщо? нащо? задля чого?** Цими словами в реченні бувають: 1) прикметники питальні. „Діти, додому? **Задля чого?**— Вовк за горою (дитяча гулянка); 2) ймення предметні с предлогами й без йіх. „Поїхав Охрім за сім миль **по хміль**“ (народ. пісня), люди йіздять за кордон **для ліків** на водах; 3) дієслови в необзначеному способі, оце йіздили на ярморок **купувать** корову та **продавати** коня.

В реченнях загалом до іменнів предметних стосуються тільки слова обзначувальні (ймення прикметні і. т. д.), а до дієсловів можуть стосуватися тільки слова додаткові та обставні, наприклад: я люблю йісти гречану та яшну **кашу**. Тутечки в реченні слово **кашу** єсть додаткове слово до додаткового дієсловного слова — йісти.

Обертальні й кликальні слова.

За обертальні слова нетрудно дізнаться, бо вони завжди вживаються в кликальному падіжі. Обертальні слова часом мають при собі обзначувальні слова, прикладом: Заворожи мені, волфе, друже **сивоусий!** (Тарас Шевченко). Як обертальні слова трапляются в середині речення, то вони ставляються меж запятими; а на кінці ставляется викрикувальний знак: поможи, Боже, усім добрим людям! А як вони ставляються с початку речення, то після йіх ставляють або знак викрикувальний, або запяту, і тоді знак викрикувальний ставляють на кінці: Ой Боже, Боже, коли той вечір буде! (народня пісня). Часом в цім випадку ставляють викрикувальний знак і після обертального слова: Боже! поможи міні.

Безособні речення.

§ 9.

Безособним реченням зветься таке речення, в котрому зовсім нема діяльника, і про його навіть неможна догадуватись. Словами сказуємими в таких реченнях бувають:

1) безособні дієслови, наприклад: влітку **зоріє** й **розвидню-ється** дуже рано, сливе в треті годині, а **смеркає** й сутиніє в девятій годині, 2) дієслови середнього залога з закінченням на вкорочений займенник **ся**: мені **хочеться** пити, **замакулося** тобі в петрівку мерзлого, — і при цьому залозі з закінченням на ся завджи вживається додаткове слово в давальному падіжі, котре в деяких випадках можна змінить на діяльник у йменному падіжі, не порушивши його тями й значіння: **мені** хочеться читати,—**я** хочу читати; 3) дієслови особні в другі особості поодинчого числа та в третій особості множест. числа: чого **хочеш**, того й **просиш**; за якусь прояву на селі вже скрізь **говорять**; 4) причасники в середньому роді, а часом деякі прикметники: за тебе вже нераз **писано** навіть в газетах, це діло **повинно** бути в волосні управі; мені **однаково**, чи вдень, чи вночі, каже стеля, мені **треба** багацько дечого. 5) Як перед дієсловом **буть** й иншими, схожими з ним по значінні, трапляється прикметник **не**, тоді ті дієслови стають безособними з додачею слів додаткових в часточнім падіжі, приміром: в школі в шафі **не було** ні одніcінької **книжки**; в мене не **зосталося** ні **шага** в кишені. Усі речення, в котрих знаходяться діяльники, чи вони назначуватимуть предмети животні, чи неживотні, звуться реченнями **особними**.

Примітки за правування декотрих часток мови падіжами.

§ 10.

Як буває сказуємим йменням предметне, то воно звичайно ставляється в йменнім падіжі, як і діяльник, прикладом: щастя є **бажання** й **мрія** кожного. І воно тільки вживається в орудним падіжі тоді, коли назначує будлі-яке становище на якийсь тільки час, та й то колись передніше, наприклад: я був тоді **хлопцем**, як мій дядько був **дідом**; це було тоді, як баба **дівкою** була (цеб-то дуже давно). (З цієї причини неможна писати отак: мій брат єсть **хлопцем**, а сестра єсть **дівкою**, як декотрі пишуть).

Після йменнів прикметних порівняльної степені завжди ставляється йменння предметне в часточному падіжі с предлогом **од** (рідко с предлогом **за**). Дзвіниці завжди бувають

вищ. **од церкóв:** брат вищий **од мене** на зріст; погожий день приємнішии і кращий **од дощового.** Як після порівняльної степені часом вживають слова **ніж, як,** тоді після цих союзів ставляється ймення предметне в йменному падіжі, наша дзвіниця вища, **ніж церква;** брат мій кращий, **як я.** Те ж саме буває и с прикметниками ти пишеш краще **од мене** (за мене), краще, **ніж я.** Докотрі ймення прикметні правують йменнями предметними с предлогом **на** в випуґальнім падіжі: багатий **на лати та на дрібні сльози** (Шевченко); слабий **на груди;** дяжка слабка **на втори;** ти легкий **на руку;** брат високий на зріст.

Як показується перехід якоїсь людини з одного стану (сословія) або становища в друге, инче, тоді вживається предлог **в** з випуґальним падіжем множеств. числа, схожим з йменним падіжем, а не з частечним ялопов **въ купці,** а ти — в вчителі, декотрі пошились **у дурні, в злодії.** В цім випадкові треба розуміть слова **в гильдію** купців, **в стан** вчителів, **в збірню злодіїв.**

Предлог **під,** як говориться про міста, села й забудування або й инчі предмети, ставляється з орудним падіжем замісць **коло:** баталія була **під Варшавою;** ми сиділи **під хатою** (коло хати), стояли **під церквою** (коло церкви).

Значіння предлогів для показання рушіння предметів або їх становища.

Найбільша частка предлогів вживається для показання рушіння животних і неживотних предметів, щоб виразно й докладно показати прямування цього рушіння на всі боки од діючих живих та й деяких неживотних предметів у природі.

Предлоги **од, с, з,** показують початок рушіння з будлі-якого місця *), а предлоги **до, по, на, в** (у) показують кінець

*) При такому значінні предлога од (від) навять в приставках його в словах неправильно пишуть в Галичині (та теперички й у нас) декотрі слова с приставкою **од** (від), як от, наприклад, слова відчувати (одчувать), відчування (почування), відпукати (вишукать), відчитувати, відчит. Ця приставка з **від (од)** дає словам значіння зовсім не те, яке розуміють в цім випадкові письменники, за що скажемо потім

місця або одлежности рушіння предмета: Од Києва до Лубень насіяла конопель (народ. пісня); ми їхали поштовими кіньми од нашого села до вокзала, а од вокзала до Києва по залізні дорозі. Полки рушили з місця й рушились на ворога по всі лінії. Валка возів з буряками помаленьку рушалась с поля до сахарні. Предлог **з (с)** показує рушання з середини якого-небудь предмета: кон. запряжен.; рушайте з двора в дорогу! Час рушать з села с плугами на поле. Я вийшов с хати, а коні повтікали з стаї на поле. Предлоги **в, у** означують рушіння в середину будді якого предмета: півчі увійшли в церкву й полізли на хори.

Замість предлога **в (у)** вживається в мові предлог **до** в отаких реченнях: іти до церкви, їти до оранди (великий мурований будинок у містечку, да в давні часи збиралась

Та й деякі ваші галицькі слова в давніші часи пішли через Волинщину й на Північну Русь (Великоросію) в невдатній старій формі **отыскать** (знайти, як і слова **молодший, вместе, высший** і т. д. й інш. галицькі слова **меньше, більше.** Самі ж такі форми, які живуть досі в Великоросії, а на Україні ці усі слова вживаються в нинішній самостійній формі менче, менший, більше, вище, нижче, нижший, вищий, вище, молодший (галицьке молодший, великорос. младший) і т. д. Форм цих хибних форм слів в нас ще й досі, як і письменники вживають галицьких слів, певними, для українського читальника вражають (справлять вплив, вдіяться (справляться) од чого батько одмінився, пішов й поставив для його одрізну хату в дворі, ріжний, ріжнородний, ріжниця (різниця), одрізок). Усі ці слова по-новобудівничі з коренем ріж (різ) походять від українських слова нарізні (ножі, сокири), ріжуть, котрі ставляться на ріжки обіруч на столі, і ріжуть ножем с кінця на нарізцях, а слово **ріжниця** до слова з давніх часів пішло на слово ріжниця, це ніби той **ріжок** табатерка, с котрого нюхають табаку. Так і розуміють селяни на селі цю ріжницю. Усі згадані переділані галицькі слова забрав с польської мови ріжний (різний), ріжниця (різниця). Немовна вживать і слів окремо окремий (окремий, відмінний), відокремитись (одлучитись), переконатись (польське), переконуватися, переконання (переконування), співчувати (співчувать комусь), співробітник (польське) сотрудник, од слова—трудовник (труженік), читач (читальник). Ці латки, ганжукчі українську мову в книжках, і досі ряшенько трапляються в багатьох книжках, окрім колись для всіх уподобного слова мешкання (помешкання)—житло, квартира, котре вже зникає подекуди, як і польські слова рахувать (лічить) рахунок (обліч, **облічка, общот**).

громада на раду, а потім згодом дідичі заводили в орандах продаж горілки; там в великі світлиці часом грали музики для танців челяді; до волосної управи, до шинку, цеб-то, в церкву, в оранду, в волосну управу і т. д.

Пішов у мові такий спосіб назначування рушіння ще в давню давнину: ще до прийняття християнської віри українці збиралися на молитву надворі коло криниць або над річками. І в наш час поліщуки, як прийдуть до церкви, то тільки старі люде йдуть у середину церкви, а дівчата й парубки та молодчі чоловіки й жінки стоять коло церкви надворі навіть тоді, як часом крапає невеликий дощ. (Кіевск. стар. „Записки священника" з Волинськ. Полісся). (Та й у Василіків повіт. більша половина молодечі й молодиць стає кругом церкви надворі). З цього й пішло в мові: ходім до церкви, до оранди замість: ходім у церкву, в оранду. (В Канів та в Звенигор. повітах церкви вже бувають напхані людьми, як і в Київі, а надворі стоять тоді, як у церкву неможна й протовпиться).

Рушіння буває і всередині животних предметів. Для назначування цього рушіння, або лучче сказати — ворушіння (невеличкого рушіння) вживаються предлоги **по, в, о, про, у** в приставках до дієслів: я опамятався, я очу́тився (прийшов до свідомости), я прокинувся, я почуваю болість у шлунку, в голові, розумна людина почувається на щось високе, велике, на високі думки; мені вчувається, вчулось, ніби десь дзвонять, ніби десь грають. Є школярі, котрі люблять вчити уроки та читать книжки нишком, а не голосно, щоб лучче вчитуватися в книжку. Розум постерегає, що трапиться в будущині.

Примітка. З цієї причини неправильно пишуть теперички отакі слова: я відчуваю, відчування, відчуття (цеб-то я одчуваю, одчування, одчуття); я відчитав відчит на зібранні, цеб-то я одчитав щось, я читав одчит, і т. д. С такими приставками ці усі слова наводять читальників на таке значіння слів, ніби люде не почувають чогось в душі, не мають почування в собі, або спочування до когось або до чогось, а одганяють од себе своє ж таки почування або читання, одкасуються од його або цураються його. Виходе якась чудна нісенітниця, бо ці

слова с приставками од одповідають словам: одганять, одцураться, або одроблять, одробить панщину або роботу за позичені гроші: позичте грошей, а я одроблю ніх якою-небудь роботою, позичте грошей на одробіток. Або кажуть отак: в піст гріх співать і танцювать, а от настануть святки, то ви одтанцюєте й одспіваєте за своє. Але ж *одчитувать*, одчити, та одчувать, одчування, це ж не те, щоб одроблять та одтанцьовувать й одспівувать за втрачене, або за позичене. Ворушить, ворушіння, ворушиться—це маленьке рушіння, що не має прямування й буває на одному місці: черви ворушяться, листя ворушиться на одному місці, губінь ворушить головкою, вітер має листом, кузки ворушять вусиками, це так, як от собака мелькає хвостом. В цих випадках дія діється без орудника через другий предмет, цеб-то без предлога.

Рушіння діючого предмета до другого не по простій лінії, а як-небудь инакше—набік, вгору, вниз, кругом чого—небудь, назначується предлогами при других іменнях предметних, — **в, на, по́за, зза, попід, понад, знад**: зозуля полетіла вниз, жайворонок летить вгору в небо, собака побігла поза хатою, шуліка впала знад ліса: коні повернули убік од дороги, од мене. Набік, хлопці, набік, хлопці! бо порт мужа несе (пар. пісня). Йди праворуч од болота, він закрадається зза кутка, йде попід тином.

Дієслови порушиться (підвередиться, підірваться) і порушиться, — коли кажуть не про землю цілину, а землю, колись вже порушену, копану, — правують падками с предлогом **од**, котрий назначує тут причину початка діяння предмета. Чоловік порушився *од важкої роботи*, од мішків у млині, земля в нас у городі певно давно порушена од сранки плугом, або од великої давньої заливи водою.

Предлог **по** в українській мові має таке значіння, як до, і назначує кінець якого-небудь простору або плину часу й строка: наше поле йде по річку, а з другого боку по самий лісок, цеб-то до берега річки й до ліска. Я найняв житло на рік по місяць марець. Вода в ставку мені по коліна, цеб-то до колін. Це значіння предлога **по** треба одрізнять од значіння його в великоруській мові, бо в великоруській мові

предлог **по** в таких випадках значиться в ціх прикладах не до ліса, до річки, до марця, а далі „наше поле простирается по лѣсъ“. Тут значиться, що й ліс в кінці поля *наш*, нележиться до нашої держави, а не чужий. „Квартира найнята на годъ по мартъ“—значиться не до 1-го числа марця, а до 1-го áприля (квітня). По український *по ліс* назначує межу й кінець чийогось поля коло ліса, а в великоруські мові це назначує гряницю дéржави аж за лісом, цеб-то поти, поки росте й ліс.

Предлог **під** (насподі) вживається в мові й замісць предлогів коло, при (недалечко), ти сховався під возом, а я сидів під хатою на призьбі й під повіткою; уліки складані під коморою (коло стіни комори, або в ґанку с покрівлею коло комори). Найбільше сіл під Київом, цеб-то недалечко од Київа.

Як предлоги **з, зо, с** стоять з орудним падіжем, або як вони бувають приставками до дієсловів, то вони назначують діяння одного предмета сукупно з другим батько оре з двома синами, я жив с тобою, як риба з водою; ми змовились зговорились з сусідами; я стикнувся (столкнулся) в гостях з своїм ворогом. При такому значінні ціх предлогів і треба писати: я *спочуваю* тобі в горі, маю спочування до тебе, як і вживається ця приставка в стародавніх українських словах: соболізную тобі, споболюю кому, маю спобоління до покривджених *).

Примітка. Польська приставка в отаких словах співчуваю, співчування, або співробітник (сутрудовник) надає неправдиве значіння цім словам, бо вона показує не половину, а навить менче половини діяння, співчуття трохи не половина чуття (слуха), співпочування сливе половина почування; співробітник—значиться піз робітника, а не сутрудовник;—це народнє слово трудовник с приставкою **су**: Господа милостивії, божії трудовники, подайте милостину каліці сліпому!

Приставчаний предлог **су** назначує сукупність діяння, або сукупність становища сукупна хата, сукупний дім—це дім, збудований двома або трьома братами, або й цілим гуртом,

* Ахъ раю пресвѣтлый! Ты мнѣ спопоболи
И шумом листвій твоих печаль мою утоли (Кіев. Стар. стародав. „Плачі“.

компанією; сукупні городи над річкою обгороджені тином тільки од улиці, а всередині не поперегороджувані один од другого сумежного города. Сукупна квартира, житло, кімната — де живе кілька пожильців укупі (совмѣстная квартира). Ця приставка су все одно, що й приставка **па** в словах, котра дає значіння половинчатости, неповности прикмет: сугорби це ледві примітні на полі, дуже спадисті горби, сутінки — ледві примітні тонкі поступінні переходи тінів і фарб; патолоч — це не зовсім витолочений худобою, а тільки трохи помятий сінокіс або засів, паросток, пагоння — молоденькі гільки, парубок (в Черніг. губ. пáробок) це хлопець, ще не справдешній робітник; пасинок, пасербиця — зведенюки сини й дочки удівця й удови, котрі побралися.

Предлог **пере** в приставці назначує рушіння вповерек чогось, не переходь міні дороги с порожніми відрами, впорожні, а з відрами вповні, а приставчаний предлог **про** в дієсловах назначує рушіння кріз середину предметів нáскрізь: я ледві протовпився, мене пройняв наче наскрізь пронизуватий вітер (сквозняк) у клуні з обох одчиняних насупроти воріт. (Неправдиво пишуть: я був перейнятий думкою, ідеєю, страхом за своє життя. Переймать можна того, хто йде або йде шляхом, або худобу, а думка нікого не переймає, а проймає людину або промикує, як от кажуть: дощ промикується в землю, проміння промикується кріз гілля, або кажуть — тепло, гаряче проміння вникає в землю, в ріллю; дощова вода вникає, всисається, промикується в пісок; людина промкнута високою думкою, світом науки.

Предлог **за**, як ставляється з орудним падіжем, назначує рушіння одного предмета або становище неживотніх предметів одного за другим: влозчни і хорти погнались за зайцем; за весною йде літо; за життям іде слідком хороба, конання й смерть. (Неправильно дехто пише я шукаю за книжкою, шукаю за виданнями давніх журналів, шукаю за наймичкою, цеб то напитую наймичку (бо йй ніхто ж не загубив, щоб йй шукать і знайти). Після дієслова шукать ставляється падіж часточний без предлога: шукаю книжки, шукаю ключів.

§ 11.

Усі прості речення бувають **оповідальні, зрікальні, питальні** й **кликальні** або **обертальні**.

Оповідальними (положительними) реченнями звуться такі речення, в котрих звичайно оповідають або росказують за будь-які предмети або події, примірем: „І дід і баба жили обоє, як діточок двоє“ (Тарас Шевченко); „Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами филю підіймає“ (Тарас Шевч.). **Зрікальними** звуться такі речення, в котрих не додається яка-небудь прикмета предметові, а предмет зрікається зовсім од чого-небудь, або показується, що в предметі зовсім нема якоїсь прикмети, наприклад, я **не маю** хисту гарно розмовлять; вчора батька **не було** вдома; мені чогось **не спиться.** В цих реченнях вживаються прикметники зрікальні **не** або **нема. Питальним** реченням зветься таке, в котрому замикається пряме або не пряме питання, примірем: „Де ти бродиш, моя доле? не докличусь я тебе?“ (народ. пісня); „Ой хто в лісі, обізвися“ та викрешем вогню, та запалим люльку, не журися“ (народ. пісня). Як питаюча людина питає за щось непевне, з маленьким ваганням, то в питальному реченні після дієслова вживається часточка **пак:** чи приїхав **пак** батько с поля? Чи заклали **пак** сіна коням за драбину в стані? **Кликальними** й **обертальними** реченнями бувають такі, в котрих кличуть когось, або обертаються до когось с проханням, з дивуванням: піди, хлопче, мерщі на тік та покличь молотників обідати! Боже! до Тебе одного обертаюся з молитвою.

Після оповідальних та зрікальних реченнів на кінці ставляють точку (цятку), після питальних знак питальний (?), а після кликальних — знак кликальний або обертальний (!).

Спиняльні значки всередині речення.

§ 12.

Запята всередині реченнів ставляється в отаких випадках:

1) Слово обертальне або кликальне, як воно трапляється всередині речення, ставляється між двома запятими з

усімі своїми обзначувальними й инчими словами, котрі стосуються до них, наприклад: „Вставайте, **браття**, коні сідлайте, хортів скликайте!“ (колядка); „Чи пили ви, **козочки мої милі та любі**, чи пили!“ (народ. казка). Але як ці слова трапляються с початку реченнів, то після них ставляється кликальний або обертальний значок (!), з усіма словами, що стосуються до них: „Ой **мати, мати!** де ж тебе узяти? чи тебе купити, а чи заробити“ (народ. пісня). **Боже!** здаюся на Твою ласку. „**Кенько моя рідненька!** нащо ж ти так рано мене покидаєш!“ (голосіння). А як ті слова трапляються на кінці реченнів, то перед ними ставляють запяту, а після них кликальний значок (!) за мною швидче, хлопці!

2) Прикладники чи прикладні слова, як вони трапляються всередині реченнів, так само ставляються меж запятими вкупі з своїми обзначувальними словами: свята Ольга, **київська княгиня**, охристилася в Цареграді чи Константинополі. Але як прикладники трапляються перед тими словами, до котрих вони стосуються, тоді вони не одділяються запятими: князь **Игор** був вбитий дровлянами на Поліссі.

Як прикладник назначує один предмет й один втямок вкупі с тім словом, котре він обзначує й служить за обзначувальне слово до назвища якогось предмета, то він злучується з ним пружком (—), наприклад: **Гут**-гора не дуже висока; я коза-**дореза**, пів бока лупляна, за три копи купляна (народ. казка). Летіла на ступі Баба-**Яга**, костяна нога (народня казка). В Криму гора Чатирдаг по український значиться **Шатро́-гора**.

3) Як у реченні буває кілька діяльників, і вони всі поставляні без союзів **і, й, та**, то меж ними ставляється запята (деякі навіть ставляють запяту після останнього діяльника, що стоїть вкупі з сказуємим): Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Квітка-Основяненко, Куліш були давніші з наших письменників. Але як перед останнім діяльником трапляються союзи **і, й, та**, то перед союзами не ставляють запятої, наприклад: Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Квітка-Основяненко **й** Куліш (або та Куліш) були давніші **українські пісьменики**.

Як у сукупних реченнях ставляються союзи **і, й, або, та** перед кожним діяльником, тоді вони одрізняються одно од одного запятими, примірем: і Петро, і Карпо, і Хтодь, і Денис вчилися в школі і вміють читати и писать таки добренько. А як перед першим діяльником с початку речення нема тих союзів, тоді перше й друге слово, де єсть союз, не одділяються запятою, а дальші усі одділяються запятими, котрі ставляються перед союзами: борошно та крупа, та квасоля, та горох, та цибуля потрібні для готування страви.

4) Таксамо ставляються запяті й меж сказуємими в сукупних реченнях ми гуляли, бігали, боролися, дуріли й бились навкулачки. І в поширшених реченнях, в котрих є багацько сказуємих, таксамо ставляється перед кожним запята, а як перед кожним сказуємим трапляються згадані вище союзи й инчі (**ні, то**), то при цьому додаткові й обставні слова прилічуються до кожного сказуємого, до котрого вони стосуються: я служив у Київі, був на роботі в Одессі, служив і на пароході на Дніпрі, заробив чимало грошей і вернувся аж тоді додому до батька. Я за той час схуд, зблід, захляв та аж занидів з нудьги за своїм селом.

5) Як до одного ймення предметного стосується й прикладається кілька именнів прикметних обзначувальних слів **одноманітних**, однорядних, не злучених союзами і, й, та, або як перед кожним обзначувальним словом повторюються ці союзи, тоді ці слова одділяються одно од одного запятими, наприклад: червоний, зелений, синій колір найбільше подобається українським дівчатам. Парубок вернувся з заробітків додому сливе слабий, худий, блідий та обідраний.

Одноманітними звуться обзначувальні слова в тім випадку, як вони бувають ймення прикметні, або ймення предметні, котрі належяться до одного вида або рядка, цеб-то як имення прикметні бувають усі **змінливі**, цеб-то назначують однакову прикмету: здатність, колір зелений, червоний, смак солодкий, гіркий, давлючий (про груші та ягоди), або міру предметів—великість, довжину предметів, або як бувають усі **незмінливі** стосункові,—золотий, срібний, глиняний, батьків, дядків, сестрин і т. д. Тоді усі ці однорядні, одноманітні

слова одділяються одно од одного запятими, прикладом: муровані, цегляні, камьяні домы дорожчі, ніж деревяні, батькова, материна, дядькова й тітчина земля теперички після ніх смерти перейшла в мою власність.

Як обзначувальні слова бувають перемішані, усякові: і имення прикметні усякові, і числові, і займенники, як вони бувають різноманітні, тоді вони не одділяються одно од одного запятими, наприклад: наша велика гарна мурована церква стоїть на горбу на чолопочку, мій дорогий один і єдиний приятель оце недавнечко вбитий на войні, чудовий позолочений чималий хрест на наші церкві сяє на горі на всю околицю.

Не одділяються запятою имення прикметні, хочби вони були усі змінливі, як вони показують не однакові прикмети в будлі-якому предметі, наприклад, одно назначує міру предмета, а друге — колір: **високий червоний** гарний будинок стерчить на горбу, мов окраса нашого села

6) В сукупних реченнях однорядні додаткові слова, як вони трапляются без союзів і, **й, та** і т. д., або як ці союзи повторюються за кожним словом, одділяються одно од одного запятими, приміром: я бачив багацько міст, містечок, сіл, присілків і хуторів; декотрі школярі визначуються над усіма розумом, дбайливістю, потягом до науки і доброю вдачею.

Однорядними додатковими словами звуться ті ймення предметні, котрі вживаються в однаковому падіжі без предлогів, або з однаковими предлогами перед ними, наприклад: трудно дізнатись за людину, що стосується до йії чесности, сумління, серця й почуваннів йії душі.

7) В сукупних реченнях усякові однорядні обставні слова місця, часу, причини і т. д. як вони трапляються не злучені союзами і, й, або та, або як за кожним словом повторюються ці союзи, таксамо одділяються одно од одного запятими: ми йіздили в Київ, Одесс, Варшаву, Ригу та Полтаву. Пішла якась пошесть шлункова і по селах, і по містечках, і навить скрізь по хуторах в околиці. Я не ходив до школи в понеділок, у вівторок, у середу ще й у четвер.

Обставні слова звуться однорядними в тім випадкові, як вони усі одповідають на однакове питання, куди? звідкіль? кудою? де? Але як одно обставне слово одповідає на питання куди? а друге на питання звідкіль? кудою? або де? тоді це речення буде не сукупне, а просте, і тоді ці обставні слова не одділяються запятими, наприклад: я їздив с Канева в Звенигородку через Корсун та Стеблів і через Керелівку.

8) В речення часом вставляються **вводні слова**, як от, наприклад: здається, помятається, може бути, а часом чужословні, зовсім побічні слова, котрі каже хтось инчий, а той, хто пише, має на думці згадати їх для приклада й доказу своєї думки. Вводне слово, як воно трапляється одно, ставляється меж двома запятими, а як чужословне ціле речення инчої особи, або взято одинчого письменника, вставляється всередині, тоді воно ставляється або меж двома пружками, або в скобках, і такі чужословні речення можна викинуть, не порушуючи тями й змісту написаного, наприклад: ліколяр, **здається**, каже правду, а ти, може бути, кажеш не те, що було слід сказати. Вже, кажуть, десь почалася війна. В недавній час скрізь за границею йде баталія (за це мені писав звідтіль один салдат), та ще й велика баталія і день і ніч без перестанку. Часом ці вводні слова ставляють меж двома пружками, як вони невеличкі (—).

Запятими одділяються деякі слова, як трапляється перелічування чогось в реченнях, котрі стосуються до передніших загальних реченнів і мають з них змістом та втямками будь-який звязок. З цієї причини ставляють запяті після слів **вперше, вдруге, втретє** і т. д.

9) Слова **еге, еге ж пак, аба, так ні, ба ні, ба** так куди ж пак, як вони вимовляються спокійно, в знак згоди або зрікання й трапляються с початку реченнів, одділяються запятою, а не знаками викрикувальними: еге, правду ти кажеш, неначе ти бачив, як було діло. Куди ж пак, який ти розумний. Ба ні, ба не так, а ти все вернеш на свій бік.

Після викриків, як вони ставляються с початку реченнів, ставляється викрикувальний значок, але після викриків **ой, ай, гей, ох** не ставляється запята. Ой що це ти кажеш! Ой Господи! Ой доле моя, доле! Ох мині горе! Ох яке ж лихо спало на мене. Ой матінко моя рідна! Ой хто в лісі, обізвися! та викрешем вогню, та запалим люльку, — не журися (народ. пісьн.).

10) Перед словами **а, але** завжди ставляється запята, бо звичайно з них в мові починається опрічне самостійне речення з инчим, вже своїм діяльником, або в реченні є якась супротилежність в діянні діючого предмета навіть в тому ж таки реченні: не ми винні, а ти винен; я поклав на полиці свої книжки окроми, а ти змішав з своїми. І спить сова, але добре бачить кури. Я був пішов на ярмарок, але надумався та й вернув я додому.

§ 13

Двоєточка ставляється в реченнях в отаких випадках

1) Перед перелічуванням будь-яких предметів, наприклад: першими найдавнішими великими київськими князями були Олег, Игорь, Святослав, святий Володимир, Ярослав Мудрий. Найдавніші українські письменники: Іван Котляревський, Квітка-Основяненко, Пантелемія Куліш, Марко-Вовчок, дуже відомі на Україні.

2) Як перелічуються частки якого-небудь суцільного предмета, наприклад: як допливаєш на пароході до берега Чорного моря, то зараз виникає місто Одесс: дзвіниці, церкви, доми, високі будинки театрів. Кавуни й дині складаються от з яких часток: лушпиння, мяка соковита частка, насіння й білі волокна. В овощних садках буває багацько усякових овощних дерев: груші, яблуні, морелі (абрикоси), сливи угорки, черешні, сливи черкуші.

3) Перед назвищем яких-небудь книжок, або опрічних утворів, повістів, поем звичайно ставляють двоєточку, а самі назвища ставляються меж кавичками. В „Кобзарі" Шевченковому знаходиться багацько утворів „Гайдамаки", „Катерина", „Причинна" „Наймичка", „Назар Стодоля" й инчі. При

тому назвища утворів ставляються в двох кавичках, с початку й на кінці назвища. Ставлять двоєточку перед назвищем будь-якого одного утвора, а саме назвище ставляється в кавичках, наприклад: драму Котляревського: „Наталка Полтавка" грають на Україні в театрах дуже часто.

Але як часом пишуть про назвища книжок та утворів, і трапляється тільки одно, а не кільки назвищ, то перед ним не ставляють двоєточки, наприклад: Куліш написав свою „Чорну раду„ ще в молодих літах. А як до назвища приставляється слова: повість, драма і т. д. то назвище ставляється звичайно в именному падіж. Куліш написав свою повість „Чорна рада" ще в молодих літах.

Як с початку перелічують багацько предметів, і після їх ставляється слово все, то після остального слова перед словом **все** ставляють двоєточку але більше ставляють пружок, примером: в Швецарії круті горби, гори, долини, озера, скелі все нагадувало мені місцину коло Дніпра та понад Россю.

1) В граматиках ставляється двоєточка після слів **наприклад, приміром, прикладом,** бо після цих слів завсе стоятиме або один зразець, або кільки зразців на будь-яке правило, наприклад: український народ дуже любе театр та синематограф, щоб розважити себе на святках або в неділю.

Спинальні значки меж двома або кількома реченнями.

§ 14.

Як стоять вкупі двоє речень коротеньких, або й кільки їх, і вони звязані між собою по мисли або по якому—небудь діянні в один той самий час, або в одному місці, то між ними ставляється запята, приміром млин загув, колеса крутились, вода шумила під колесами, борошно сипалося спід камня в припятий під коритечком мішок (Тут загальна мисль **про млин**) „Он в полі, полі сам Бог оре, Матер Божа їисти носе, святий Петро поганяє". (Щедрівка).

Як такі коротесенькі речення трапляються з союзом і в рядку ціх багатьох речень, то перед союзом і ставляється запята, бо після такого союза доконешно стоятиме вже

ничий діяльник, цеб-то буде вже инче речення, наприклад: Я в лісі побачив гадюку, і хлопці збіглись дивиться на неї Я з ляку крикнув, і хлопці поразбігались.

Речення, більше поширені й чимали й менче звязані по мислях та по загальній думці, одділяються одні од других точкою з запятою Наприклад. Понад берегами ріки Рось скрізь стоять гори та круті горби, по тих горах зеленіють місцями старі зелені ліси та чагарники (молод. ліси на зрубах); часом попід горами трапляються невеличкі сіножаті та зелені левади й млини на левадах по берегах (Загальна мисль тут **місцина понад Россю**).

Як в рядку таких речень перед будь котрим трапляється союз і, тоді точка з запятою слабшає й перевертається на запяту, бо в тім випадкові показується більший по мисли звязок меж двома реченнями. Наприк На левадах та сіножатях подекуди стоять млини, і в них млинові колеса крутяться, ворушиться, ніби самі шумлять, і це надає життя тім тихим, ніби мертвим закуткам, звеселяє ту чудову місцину береговину

Речення, не звязані між собою близько по думках і чималі, одділяються одно од одного точкою Наприк. Мені часто доводилося їздити з Богуслава до Корсуня та Канева. Я наймав підводу або часом сідав з иншими мандрівцями в велику балагулу. Ці балагули часом бувають недуже повні, сливе порожні. Але часом перед союзом і, як з його починається инше речення, ставляється точка, хоч меж ним і переднім реченням є невеличка звязка в мисли, наприклад. Я сидів у балагулі тільки з двома шляхтичами І в Богуславі на нашу біду десь набралось пасажирів и сповнили нашу **колісницю сливе усю.**

І Як трапляється двоє речень, і друге речення показує причину, доказування, вияснення, товмачення або наслідки переднішого речення, то, як пропущені там союзи, між ними ставляється двокрапка. Ставляється двокрапка найчастіще тоді, як пропускаються в мові союзи причинні **бо, через** те що, **тим що.** Наприклад: школяр взімку не ходив довгенько до школи: чобіт не було. Як лиш на поли, то й одразу заснув.

дуже втомився, ганяючись за кіньми та вівцями. Лихо неначе піхало вкупі зо мною до станції: я опізнився на поїзд на дві, три минуті й тільки побачив ввечері довгу низку вагонів на зелених житах та пшеницях. Небо одразу почервоніло, ніби од великої пожежі за горбами, то зайшло сонце на вітер або на бурю.

Двоєточкою одділяються й **чужословні** речення та слова од того речення, котре говорить або думає якась особа, як те речення трапляється перед чужословними реченнями. Наприкл. Біжить лисиця за возом з рибою та проситься: візьми мене, чоловіче, та підвези до ліса (народ. казка). Двоєточка ставляється й тоді, як речення, котре говорить або думає той, що каже чужословні слова, трапляється всередині. „Лихо нам!“ каже до мене товариш „ми оце загинемо, бо заблудилися в лісі“

Речення, що показує питання, одділяється од дальшого, котре ставляється зараз після його, знаком **питальним.** Після питального речення можна вживать малу й велику букву. Велику букву пишуть тоді, як питальний знак ставляється замісць точки, цеб-то тоді, як за питанням трапляється 1) одповідь, 2) або трапляється друге й трете питальне речення, зовсім опричне по мислі й поширшене, або 3) яке-небудь речення, котре нічим не звязане с переднішим і мало стосується до його, наприк. Чи пак помогли б у біді бідній сиротині люде? Ні, навряд чи покваплились би до запомоги. І в кого мені просити поради? І на кого мені покладати надію? Де мені шукать долі? Чи просити помочі в людей? Ні, лучче покладать надію тільки на себе, на свою працю й свої сили.

Маленька буква після питального значка ставляється в тіх випадках, як питальне речення ніби там не зовсім закінчується, і питаюча людина, неначе од взрушення й дивування, пригадує предмети, котрі дуже вразили йії при згадках. Наприкл. Чи ви пак бачили в Київі Лавру? а Дніпро? а міст? а памятник гетьмана Богдана Хмельницького на коні? В цім разі речення все одно, що сукупне, в котрім знаходиться кільки прямих додаткових слів, але в формі питання, і питальний знак вживається замісць запятої: чи ви пак

бачили в Київі Лавру, Дніпро? і т. д. Маленька буква ставляється після питального речення в других дальших реченнях с питанням, дуже близько злучених с першим по думках, як вони мають сказуємі в одним і тім таки час, та особісті. Прикл. Чи ти ходив аж на Поділ? чи був там у Брацькому манастирі? чи бачив Лева? (на Подолі фонтан: Самсін сидіть на левові и роздерає руками йому пащеку, а з левового рота дзюрчить вода й ллється в круглий фонтан с покрівлею на мурованих стовпах).

Речення складчасті.

§ 15.

Усі речення короткі чи непоширшені поширшені й сукупні звуться **самостійними**, або **головними**. Вони не залежяться одно од одного, бо в кожному є свої діяльники, своє опричне сказуєме слово й инші другорядні частки реченнів, котрі в йіх трапляються.

Але до цих коротких самостійних реченнів в мові додається ще багацько несамостійних реченнів, котрі розвивають короткі речення, щоб вони стали більші, щоб вони повнішали й стали ясніші.

До головних додаються ще инчі речення, вияснюючі їх мисль, котрі звуться **додавальними**. Самостійне розвите речення з усіма своїми додавальними реченнями зветься **складчастим** реченням, бо воно складається вже з скількох реченнів, зведяних докупи в одно чимале речення. Головне, самостійне речення зветься **незалежним**, а усякові додавальні речення звуться **залежними**, бо вони залежяться од головного, і самі не можуть бути написані нарізно й окреми од головного.

Додавальні речення вживаються замісць другорядних часток самостійного речення слів обзначувальних, додаткових чи доповнюючих та обставних. З цієї причини вони діляться на речення додавальні **обзначувальні**, **додаткові** чи **доповнювальні** и **обставні**.

Додавальні речення обзначувальні.

§ 16.

Обзначувальні речення вживаються замісць слів обзначувальних до діяльника, або до слів додаткових, доповню-

УРСР

ючих сказуєме слово й завсігди до йменнів предметних, бо обзначують докладніше будлі — який предмет в самостійному реченні: клуня, котру батько збудував на городі, згоріла вночі дорешти. В цьому реченні ясно обзначується, яка клуня згоріла, показується, що згоріла не стара клуня, а новісінька та, що була поставляна на городі, а не коло двора. Це додавальне обзначувальне речення поставляне замісць обзначувальних слів — **нова** клуня, **поставляна** клуня (на городі), **батькова клуня.**

Батько купив воли, за котрі заплатив аж півтори сотні карбованців. В цім прикладі додавальне речення вияснює докладніше й обзначує додаткове чи доповнююче слово, предмет — воли, які то вони були, цеб-то **дорогі.**

За додавальні обзначувальні речення легко можна дізнаться, бо вони одповідають на питання: **який? яка? яке? які?** так само, як і слова обзначувальні в простому реченні, яка клуня згоріла? які воли купив батько на ярмарку? За них можна легко дізнаться, бо усі вони починаються з стосункових займенників: **котрий, який, чий, хто, що** замісць котрий, бо можна сказати: воли, котрі купив, або, що купив батько на ярмарку. Це той пан, чиє село ми недавно бачили. Бачили на базарі такого кабана, якого ми ніколи не бачили. Цім займенникам в головному реченні одповідають займенники: **той, такий, те:** я бачив те, чого ти ніколи не бачив і не побачиш.

Як ці додавальні речення трапляються всередині головного, то вони ставляються між двома запятими, а як вони ставляються після самостійного речення, то одділяються од його запятою. З цього виходе правило, що перед словами: **котрий, який, хто, що, чий** треба ставити запяту в тім випадкові, як з цих слів починається додавальне обзначувальне речення. Кого любиш, того й шануєш і поважаєш. Знаю того чоловіка, чий він завалився на льоду.

В реченнях обзначувальних неможна змінять займенника **котрий** на займенник **який**, як тепер роблять: замісць клуня, **котру** збудував батько на городі, пишуть по-польському правилі: клуня, **яку** збудував батько на городі, згоріла. В цім випадкові ставляється займенник **який** тільки там,

де в самостійному реченні є одповідне йому **такий**: в нас такий вчитель, яких я бачив багацько. Врешті скрізь неможна змінять слова **котрий** на **який**, бо в ціх додавальних реченнях в народні мові завжди ставляється слово **котрий**, як от у піснях: „Не щебечи, соловейку, на зорі раненько! Ти лети, співай тім людям, котрі (а не які) веселяться“. „Ой єсть у мене сімсот голубів: вибірай, голубко, котрий (а не який) буде твій“, бо голубці звеліли вибірать одного з числа голубів, а не по колірі, чи сизого, чи білого, чи якого инчого коліру *).

Усякові частки самостійного речення й инчих ставляються в такому порядку: йменя обзначувальні, чи то будуть йменя прикметні, чи числові, чи займенники, звичайно ставляються перед йменнями предметними, починаючи з займенників, а не після йіх, як у латинській і часом у церковнославянські мові, чи будуть йменя предметні діяльниками, чи сказуємими, чи доповнюючими словами: один багатий знайомий купець продав свій великий дім, котрий купив мій не дуже багатий панотець за чималі гроші на виплат по строках на кільки год. Тільки в великоруських і наших грамматиках зосталася ще стародавня форма, що йменя предметні, назвища часток мови, падіжів ставляються попереду, а після йіх ставляються йменя прикметні, дієслов середній, падіж орудний, залог діяльний і. т. д.

Додавальні обзначувальні речення, що починаються з займенника котрий, можна вкоручувать. Задля цього слово котрий викидається, а дієслов змінюється на причасник, котрий зводиться в роді, числі й падіжі с тім йменням предметним,

*) Ця поводенція вживать в таких випадках **який** (як в польській нові) замісць котрый пішла до нас з галицькими книжками. Але в останній час і галичани вже кидають цю польську форму й ставляють в ціх реченнях по народньому котрий. В „Записках Наукова Товар. імен Шевченка“ за 1912 р. книжка V стран. 85 ми читаємо в статті д. Юл. Романчука: „Особливо визначився покійний Доманіцький, **котрий** і результат своїх заходів видав в окремій (опрічній) книжці.“ Те ж саме бачимо і в статті д. Фед. Срібного: „Особливо звісні нам сеніори, **поза котрими** паде (падає) густа тінь“ (стр.). По ці книжці ми примічаємо, що письменникі в Галичині вже виправляють мову, бо ці статті написані вже луччою мовою, ніж було в передніших книжках цього журнала.

до котрого стосувалось це обзначувальне додавальне речення: я зострів добродія (якого?), котрий бував у гостях у мого батька,—я зострів добродія, бувавшого в гостях у мого батька. Перед цим причасником ставляється запята, котра одділяє вкорочене додавальне речення од головного.

Ці обзначувальні додавальні речення ще починаються с прикметників місця и часу: **де, звідкіль, куди, коли,** як ці слова стосуються до имення предметного, що стоіть після сказуємого дієслова, як пряме доповнююче слово, як ці усі слова можна змінить на слово — котрий, котра .. т д. Я бачив край, в котрому ніколи не буває зіми, я бачив край, **де не буває зіми.**

Додавальні доповнювальні чи додаткові речення.

§ 17.

Додавальні доповнювальні речення чи додаткові стосуються не до имення предметних, а тільки до дієслів, котрі бувають сказуємими в реченнях. Вони доповнюють мисль у головному реченні и одповідають на питання **що?** бо без їх головне речення вийшло б не закінченым. Вони починаються з союзів: **що, чи, щоб, шоб,** а замість їх часом вживаються **ніби, наче, немачеб -то, буцім — то,** наприклад я довідчився, що ви поіхали в гості. Мені не хотілось, шоб усі дивились на мене і церкв. Ми чули, ніби-то в вас у дворі була пожежа. Я почула од людей, що ти смієся з мене. Ці речення ставляються після сказуємих дієслів в замість прямого, або не прямого додаткового слова.

До додавальних речень належаться такі речення, в котрих замикається неясне питання. Такі речення починаються с питальних займенників, з усяких прикметників, і часом с питального союза **чи.** Скажи, котра тепер година. Я знаю (що?), скажи тобі, де ти живеш. Ми не довідчились, що цього року не буде доброго жита и пшениці. Признайся, чи ти так був сьогодні в гостях. Я зараз дізнаюсь, чи вернувся с Києва наш пан. Після цих речень не ставляється знак питальний, а точка.

За додавальні доповнюючі речення легко здогатись, бо вони ставляться після дієслів: знати, говорить, дізнався,

кажу, питаю, завідомляю, досвідчився, пересвідчився, за котрими зараз виникає питання, що? за що? про що?. Я пересвідчився, що ти не бажаєш мені добра. Ми досвідчились, що ціна на пашню побільшала. Мати казала, щоб я не ходила ввечері нікуди. Управа завідомила усіх й оповістила, що завтра буде громадська сходка.

Ці додавальні речення вкорочуються дуже просто, як їх повернуть на просте додаткове слово, змінивши в їх дієслов на оддієсловне имення предметне. Управа оповіщала, що буде сходка в дворі коло управи. — Управа оповіщала про сходку коло управи в дворі.

Додавальні доповнювальні чи додаткові речення одділяються од самостійних реченнів запятою.

Як трапляється головне речення, в котрому буде сказуємим безособний дієслов, тоді усе доповнююче речення залежиться не од сказуємого дієслова, як буває звичайно, і не замінює якого — небудь додаткового слова, а ставляється замісць діяльника при безособному сказуємому в головнім реченні. І тоді за його можна дізнатись на питання **що?**, але займенник **що** буде тоді не в винувальнім або в якому инчому падежі, а в именному: мені здалось, що йде дощ. Що здалось? — дощ. Мені приємно, що світить сонечко. Що приємно? — світ сонця. Ці речення можна вкорочувать, змінюючи дієслов у додавальному реченні на имення предметне, і тоді воно зливається докупи в одно суцільне з головним реченням: мені снилось, що наша хата завалилась, мені снилась наша заваляна хата.

Обставні додавальні речення.

§ 18.

Додавальні обставні речення діляться 1) на речення обстави часу, 2) речення обстави місця, 3) речення обстави способу діяння, 4) речення обстави причини й 5) речення обставні цілі або мети.

Додавальні обставні речення часу дізнаються по питаннях: **коли? як? як довго? од якого часу, одколи? до якого часу?** і стосуються до дієслова самостійного головного речення

Коли загадають роботу, тоді вже не гуляй. Мині було добре поти, поки жила в матері. Доти будемо жати не розгинаючись, доки зайде сонечко.

Додавальні повні обставні часу речення починаються с парних, двойчастих союзів. **коли** (замість його **як**), **поки, доки**, тоді в головному реченні бувають одповідні їм союзи: **тоді, то, поти, доти**, котрі частше пропускаються. Коли (як) настануть святки, тоді одпочинемо досхочу. Поки сонце не зійде, (поти) не підемо на поле на роботу. Доки сонце зайде, (доти) роса очі виість.

Додавальні речення обставин часу вживаються в мові повні й укорочені. Вкорочуються тільки ті речення, що починаються з союзів **коли** й **як**, змінюючи дієслови на дієпричасники такого ж самого вида й залога. Щоб вкоротить ці речення, треба повикидать парні обидва союзи: **коли, як, доки, поки**, а дієслови в додавальних реченнях позмінювати на дієпричасники того ж таки вида й залога. Але це вкорочення можна робить не в кожному складчастому речении. Ці додавальні речення можна вкорочувать тільки тоді, як в самостійним і в додавальним реченнях буває діючий предмет (або особа) **той самий**.

Коли я приду до вас, то я сам заберу свої книжки, — прихавши до вас, я сам заберу свої книжки. Як хлопці напасли на полі коні, тоді вони пригнали додому й засипали їм оброку в корито. Хлопці, напасши коні, пригнали їх додому й засипали їм обрік у корито. Поки я сижу за книжкою й читаю, поти я почуваю себе щасливим. — Й сидячи за книжкою й читаючи, почуваю себе щасливим.

Як у самостійним і в додавальним реченні свої, опрічні діючі предмети або особи, тоді неможна вкорочувать цих речениів, бо вийде якась нісенітниця. Коли ми жали й вернулись с поля, тоді сонце вже заходило: — жавши й вернувшись с поля, сонце вже заходило. Вийшло так, ніби сонце жало на полі, вернулося с поля й почало заходить.

Як трапляються в мові вкорочені через дієпричасники речення, то їх можна переробить на повні. Треба тільки знов додать повикидані союзи—коли, як тод., а дієпричасники

обернуть в дієслови в часовий спосіб такого ж одповідного їм вида, залога й часу Я, гуляючи в лісі та шукаючи грибів, заблудив у гущавині, — коли я гуляв у лісі та шукав грибів, тоді я заблудив у гущавині.

Можна вкорочувать речення додавальні обставн. часу зце й тоді, як вони стоятимуть, як додаток до самостійного безособного речення: можна зробить багацько дила, коли ти схочеш — можна зробить багацько дила, схотівши.

Як додавальні речення обставні часу стоять всередині головних речень, то вони ставляються меж двома запятими. А як вони трапляються с початку перед головними, або стоять після їх, то одрізняються од їх запятими

Додавальні речення обставні місця.

§ 19.

Речення обставні місця залежяться од сказуємого слова головного речення й одповідають на питання **де? звіділь? куди? кудою?**

Вони бувають зчепляні з головним реченням союзами, **де, звідкіль, куди, кудою,** а одповідні їм парні союзи ставляються в головному реченні **там, звідтіля, туди, тудою;** але ці слова часто викидаються. де правда, там і Бог; там Бог, де правда. Там нема Бога, де кривда й неправда. Запряжу я бугая. куды люде, туди и я (жартовлива пісня) Тудою вертайся, кудою й пішов, бо це буде шлях навпростець. Туди верпеся, звідкіля и прихав Звідкіль сонце світить, звідтіль і тінь вкриває землю.

Показані вище парні союзи не завжди одповідно вживаються в реченнях і часто змішуються і змінюються один другим. Зашлють тебе незабаром туди, де козам роги правлять (в різницю б то, а людей в небезпечне місце).

Часто головні речення починаються з союзів **там, звідтіль, туди, тудою,** а після цих слів зараз трапляється додавальне речення, вставляне всередині головного. Тоді додавальне речення одділяється од головного з двох боків і ставляється між двома запятими: там, де я був в далеких краях, ти певно ніколи не будеш.

Додавальні речення обстави способу діяння.

§ 20.

Додавальні речення обстави способу діяння дізнаються через питання **як? на який спосіб?** і залежаться од сказуемого в самостійнім реченні, вияснюючи діяння діяльника, предмета або особи. Вони починаються з союзів **як, мов,** котрим одповідає їх парний союз **так,** і союзам **наче, неначе,** одповідає союз **так:** шуліка падає на курчята так, як падає стріла. Діти стрибають так, неначе стрибають кози. Собаки часом плигають, неначе плигають зайці.

Союз так в самостійному, головному реченні здебільшого викидається, а як в обох реченнях часом буває сказуеме загальне для обох реченнів, то його можна викидать в додавальному реченні: шуліка падає на курчята, як стріла. Після союзів наче, неначе сказуемий дієслов також часто викидається: діти стрибають, неначе кози. Собаки часом плигають, неначе зайці. Собаки часом плигають, мов зайці. Союзові **так** часто в додавальному реченні одповідає союз **що:** я **так** біг, **що** трохи не впав. Ці додавальні речення звуться **порівняльними,** бо в їх предмет головного речення прирівнюється до другого предмета по яких небудь схожих прикметах. Вони усі одділяються од головних запятими.

До порівняльних додавальних реченнів прилічуються й ті речення, котрі починаються з союзів **ніж, (як),** цей останній союз в цім випадкові не парний, а поодинчий: я заплатив за книжку більше, ніж ти. Ми гуляли в полі довше, як ви усі. Перед **ніж, як** ставляється запята.

Словам **ніж, як** доконче одповідає порівняльна степінь іменнів прикметних або прикметників. З цієї причини їх можна вкорочувать, викинувши союзи **ніж, як** і поставивши діяльник додавального речення в часточному падіжі с предлогом **од,** або **за,** вже не одділяючи його запятою. Я заплатив за книжку більше од тебе; ми гуляли в полі довше за **вас усіх.**

Є ще додавальні речення обстави способу діяння вкорочені, котрі починаються **з дієпричасників,** і їх неможна змінять на повні: сполохані кури розлетілись, киркаючи та

галасуючи на ввесь двір. Потічок тихо плине переливаючи дрібні фильки по камінчиках. Ці додавальні речення одділяються од головних запятими тільки тоді, як дієпричасник має після себе чимало сповнюючих слів. Але як це слово трапляється в реченні тільки одно, то воно не одрізняється запятою й стає простим словом способу діяння, як усякий прикметник: йду лугом плачучи; пішла невістка спотикаючись; криві люде ходять шкутильгаючи, дехто любе читать лежачи. Усі ці додавальні речення, як вони трапляються всередині самостійних реченнів, ставляються меж двома запятими

Додавальні речення обстави причини.

§ 21.

Додавальні речення обстави причини стосуються до дієслова самостійного речення й показують причину діяння діючого предмета в головнім реченні, або особи. Ці речення дають одповідь на питання. **чом? чому? з якої причини?** Вони залежаться од сказуємого дієслова й починаються с причинних союзів **бо, тим що, одтого що, через те що.**

Сьогодні батько не поїхав на ярмарок, бо не мав часу. хапався докосить перестиглий овес. Не піду гуляти тим, що не хочеться. Мама нагло заслабла через те, що застудилась на пронизуватому вітрі в дверях через одчиняну кватирку в вікні.

Союзи тим що, одтого що, через те що можна розрізнять на дві частки, і перші їх частки **тим, од того, через те** зостаються при самостійному реченні, а союз **що** прилучується до речення додавального, і тоді запята ставляється не перед союзом, тим що, одтого що, через те що, а перед союзом що (шо).

Додавальні речення обстави причини бувають в мові і вкорочені через дієпричасники. Щоб зумисне вкоротить повні речення, треба повикидати союзи, а дієслови переробить на дієпричасні форми. Але це можна зробити тільки тоді, як у головному й додавальному реченні буває та сама загальна для обох реченнів діюча особа або предмет, наприклад. ми не зайшли до вас з одвідинами, бо не гаразд знали номер

вашого житла: ми не зайшли до вас, не знаючи гаразд номера вашого житла, або так: ми, не знаючи гаразд номера вашого житла, не зайшли до вас з одвідинами.

Додавальні речення обстави причини, вкорочені через дієпричасники, одділяються од головних запятою. Але як вони стоять всередині головних речень, тоді одділяються запятими з обох боків: ми, не відаючи за вашу хворобу, були пішли до вас в гості та й вернулись назад додому.

Додавальні причинні речення бувають вкорочені ще й в ймення предметне. Як таке йменя предметне стоїть само, то тоді воно зливається докупи з головним й запятою не одділяється Але як при йому трапляються слова обзначувальні або й инчі, тоді це вкорочене речення вважається за опрічне речення й пишеться між двома запятими Мій товариш, застудившись на вітрі, мусів лягти в постіль Мій товариш, через застуду на вітрі, мусів лягти в постіль. Мій товариш од застуди мусів лягти в постіль.

Як часом в писанні пропускаються в причинних реченнях причинні союзи, тоді ці речення стають самостійними, хоч все таки приставляються до головних речень. Тоді після самостійного речення перед ними ставляється двоє точка, котра назначує в цім випадкові причинність цих речень: ми мусили на святках сидіти вдома сливе цілий день: (пропущене бо) була страшенна сльота з дощем та буйним вітром Я оце розледащів і не вчуся вже сливе тиждень: пропав чогось потяг до вчіння (пропущено тут **бо**).

Додавальні речення обстави мети (цілі).

§ 22.

Додавальні речення обстави цілі (мети) пояснюють дієслов головного речення, залежяться од його й дізнаються по питаннях: **для чого? задля чого? нащо? навіщо?** Вони звязуються з головними—союзами **щоб, шоб,** котрим в головному реченні одповідають слова **для того, задля того.** Ці слова часом викидаються. Примір ом. деякі люде вчяться в школі задля того, щоб потім згодом зароблять наукою шматок хліба. Люде йідять задля того, щоб жить та не вмерти. „*Світи, Боже, з раю до нашого короваю!* щоб було видне-

сенько краяти дрібнесенько" (весільна пісня). Ці додавальні речення мети (цілі) можна вкорочувать в просте ймення предметне с предлогами **для, задля, ради**: деякі люде вчяться в школах для заробітка шматка хліба потім згодом

Ці додавальні речення одділяються од самостійних запятими Як вони вкорочуються в ймення предметні, котрі не мають при собі чимало йменнів прикметних, то вони не одділяються од головних речень в запятою; але як при цьому йменні предметному скупчується чимало инчих слів, то вони одділяються запятою. А як вони трапляються всередині головного речення, то ставляються м ж двома запятими.

Ми йдемо, щоб животіть на світі Ми йдемо для животіння на світ Давні князи, щоб оборонять себе од нападу усяких хижих диких кочовиків, половців і татар, насипали навкруги міста довгий та високий вал. Давні князи, для оборони себе од нападу усяких хижих диких кочовиків, половців і татар, насипали навкруги міста довгий та високий вал.

Завдання 1. Кожна людина, котра не шильнує й не падкує коло роботи, зветься ледачою. Прочани часто ходять до Києва, котрий став відомим скрізь по всій Росії. Чоловік, бувший в школі, стає розвитіший і здатливший до усякої роботи. Звірі, котрі (що) живуть в лісах, бувають хижі й дуже дикі Пропав десь віл, докупленний недавно до пари на ярмарку.

(Напишіть ці речення, вкоротивши повні речення, а ті, що вкорочені через причасники, замініть на невкорочені, повні. Той хто ні за що не дбає нічого й не має Хто дбає той має. Я знаю край де ростуть лимони опальцини пальми фиги ріжки й родзинки.

(Напишіть ці речення й поставте спинялні знаки.

Завдання 2 Нихто не відає, як хто обідає. Ніхто не вгадає, що з нами трапиться в будущому часі. Нікому невідомо коли до його смерть прийде. Ми всі знаємо, що після зіми буває весна, а після літа настане зіма. Коли виростемо, тоді більше знатимемо, ніж тепер знаємо. Земля так швидко обертається кругом сонця, як куля летить з гармати або з рушниці.

(Напишіть ці речення, попідводьте пером додавальні речення й напишіть над ними, які вони)

Завдання 3 (Вкоротіть ці порівняльні речення, котрі можна вкоротить).

Коли поживемо на світі довго, тоді ми наберемось досвіду й знання людського життя. Коли буде негода й сльота надворі, тоді женці, косарі й гребці не підуть на поле й мусять одпочить од роботи.

(Попідводьте ці речення й напишіть над ними, котрі з йіх додавальні й які).

Мяч летить, як горобець через двір. Куди люде, туди й ми. Там добре, де нас нема. Декотрі нарікають на всіх людей, бо самі гаразд не знають людей та ще й усіх. Люде часто слабують тим, що недуже-то стережуться й дбають за своє здоровья. Ми усі працюємо кожне для себе, щоб мать якийсь спосіб для прожиття. В неволі людина вьяне й блякке, мов та билина в степу без дощу.

Додавальні речення умовні та поступáльні.

§ 23.

Додавальні умовні речення показують яку-небудь умовність, умовні випадки, при котрих могло б здійснитись і зробиться діяння, про яке говориться в головнім реченні. Вони здебільшого починаються умовними союзами **як, коли, якби, колиб,** котрим одповідає в головному реченні союз **то,** котрий часто пропускається й не вживається в розмові. Наприк. **Як** ти не матимеш роботи й зайдеш до мене, **то** ми вдвох візьмемо удки й підемо удити рибу на ставку (ми візьмемо удки й підемо удити рибу на ставку). „**Якби** знати, що в кума пиття, **то** і дітей забрали б" (народ. приказка). „**Колиб** мені, Господи, ведкі дождати, **то** пішла б я до роду гуляти" (народ. пісня).

Од головного речення вони одділяються запятою, а як вони трапляються всередині головного речення між його частками, тоді вони ставляються між двома запятими, наприк. Усякі старці в сусідніх селах, **якби** дізнались за обід на похороні багатиря, ще зраня поприходили б у наше село й ждали б обіда.

Поступальним додавальним реченням зветься таке речення, котре показує наслідки й виводи часом супротилежні мислі головного речення, або показує, що предмет в додавальному реченні в чому-небудь поступається. Ці речення починаються союзами **хоч** або **правда**, котрим одповідає в головному **але**, наприклад **хоч** ти наклав лиха, наробив трохи шкоди, **але** я тобі вибачаю на перший раз (тут в головному реченні показані супротилежні мислі додавальному, бо за шкоду треба б карать, а не вибачати). **Хоч** я запросив за пару коней сто карбованців, але я поступлюсь ціною й ладен продати дешевше, бо мені доконче треба грошей.

Загальні правила для спиняльних значків у простих і складчастих реченнях та деякі вилучки й одхиляння од правил.

§ 24.

1). Як часом трапляється вкупі чимало простих непоширшених реченнів, де говориться про предмети усякові, і дія діється не в один час і не на одному місці, тоді ці речення одділяються одно од одного замість запятих точками. Наприк. Це було влітку. Вже були жнива. Хвилина була все дощова. Мокли на дощі й снопи в полукіпках, мокли й покоси на нивах. Звичайно точка ставляється на кінці головних, сукупних та складчастих реченнів, котрі меж собою далекі на змість, на мислі й опрічні по головних предметах, за котрі в йіх іде мова.

2). Звичайно однорядні слова в реченнях сукупних одділяються одно од одного запятими так само, як і в тім випадкові, як перед кожним словом вживаються союзи: **і, й, та, або, ні, чи, то, або** або пан, або пропав (народ. приказка), мені однаково, чи вдень, чи вночі, — каже стеля (Народ. приказка). Але з цього загального правила вилучуються от які фрази, в котрих не ставляють запятих, бо вони вважаються, мов суцільні фрази: **ні се ні те** (цеб-то нісенітниця); ні в **сих** ні в **тих, ні з сього ні с того, чи так чи инак, ні к лісу ні к бісу, і так і сяк, і те й друге**. чи так чи инак, а мусимо робити діло. „Чи так чи сяк, кличе Гандзю козак“ (нар. піс.). **Ти верзеш ні се ні те.**

3). Часом, перелічуючи будь-які предмети, лічать їх парами подвоє, як вони однорядні. Тоді запятими одділяється не кожне слово а союзами і, й, та, а запята ставляється меж парами однакових та однорядних предметів. Наприкл. Були в нас у гостях сусіди, уся сімья: і чоловік і жінка, і брат і сестра, і хлопчики и дівчатка, і дядько й дядина. Продали за довги і коні й воли, і вози й борони, і вівці й худобу. В велику холеру мерли і пани й мужики, дорослі люде й діти, і старе й мале. На войни лихо й городянам і селянам. І ввечері і вночі все гуркав грім безпереставу

4). Перед союзами **цеб-то, тоб-то**, наприклад, прикладом, примером, завжди ставляється запята Наприкл. Кажуть, буде незабором якесь лихо, цеб-то або холера, або инчий помрок на людях, або якась страшниша пошесть.

5). Як стоїть один союз **та**, то перед ним ніколи не ставляється запята (як деяк. це роблять), бо цей злучальний союз все одно, що й і, й. Але як він вживається замість союза **але** й показує супротилежність чомусь, то тільки в тім випадкові перед ним ставляється запята. Наприклад. Збрався їхать на ярмарок, та дорогі гості приїхали несподівано. Перед союзами **але, а** завжди ставляють запяту дочка має потяг до читання, а син не має цього спасенного потягу; був надівся гилкою на ошуку, але не потрапив у мяч, а себе по нозі чеснув таки добре.

Многоточка ставляється в тих випадках, як хто-небудь не хоче доказати до кінця своєї мисли й перериває її посередині, щоб не було ніяково тим, хто слухає розмову, наприклад сказав би, та.. піч слухає й стіни слухають, цеб-то не хочу казать усього про когось, бо в хаті є такі, що перекажуть йому, що хотів би чоловік по щирості сказать. Сказав би, та.. багацько говорить, а нічого слухать. Многоточку ставляють перед якимсь словом, на котре письменики хотять звернуть увагу читальників: багацько людей має гроші, поля, великий засіб в житті, а не має тільки справжнього.....**щастя**. Можна ставлять туть пружок (—).

Спиняльні значки в складчастому реченні.

§ 25.

1). В складчастому реченні додавальне (залежне) речення одрізняється од головного (незалежного) запятою. З цієї причини ставляється запята перед тими словами, котрими починається додавальне будь-яке речення: **котрий, який, що, чий** і т. д. Наприкл. Багацько є людей, котрі тільки й думають про гульню. Я почуваю, що мені чогось важко на душі. Хто спочуває людській біді, той має добре серце. Є люде с таким зором, що вони не одрізняють жовтого коліра од білого, синього од зеленого. Вгадую, що ти маєш на думці в цей час.

2). Як буває так, що після головного речення трапляється двоє або й більше додавальних реченнів, залежачих од головного речення, то меж додавальними реченнями ставляється запята. Наприклад. Ми вже знаємо з газет, що наше військо вигнало с Польщі ворога, що вороже військо одступило за нашу границю, що німці посовуються за нашою границею все далі й тікають. Усі ці додавальні речення залежаться од першого головного незалежного речення.

3). Як після головного речення трапляється кілька додавальних дуже поширених, тоді меж ними ставляють точку з запятою. Це найчастіше трапляється з додавальними реченнями, котрі залежаться од головного, де сказуємим бувають дієслови: знати, відать, думати, почувать, передпочувати. Наприкл. Богдан Хмельницький добре знав, що на Україні ввесь напіщанний народ не любив польських дідичів за їх кривди та знущання над народом, що ввесь народ по селах пристане до козацького війська й повстане на поляків, що сам король польський Владислав IV не любить польських великих панів і спочуває задуманому Богданом повстанню для встоювання за свої права, що він навить спріятиме цій Богданові справі й не заважатиме козакам.

Період.

§ 26.

Книжня мова буває **уривчаста й періодичня.** Уривчаста мова складається здебільшого с коротеньких простих реченнів, як звичайно розмовляють люде між собою, недуже-то

ростягуючи речення в розмові. Періодична книжня мова складається з реченнів довгих, складчастих, де багацько додавальних реченнів до якого-небудь головного речення задля того, щоб доладу, добре й гарно та ще й красномовно вияснити й витовмачить ту думку, котра замикається в головному реченні.

Періодом *) зветься довге складчасте речення, котре складається з головного речення з багатьома додавальними якими-небудь реченнями, і збудоване дуже штучно (гарно), с художньою красою штучництва (искусства) загалом, як от, прикладом, буває в инчих штучництвах, — в малярстві, в архитектурі, в різбярстві та в скульптурі (виліплювання статуй з гипсу і т. д.), або в поезіях, в чудових віршах.

Період найбільше складається з двох часток, або половин. Перша частка зветься **повищання**, а друга **понижчання**. Це більше с тієї причини, що перша частка стоїть вище, цеб то передніше од нижчої половини. Але в промовлянні й читанні де-небудь перед людьми друга частка, понижчання періода важніша од першої: бо як ці періоди читаються або промовляються десь на читанні перед товариством, то звичайно красномовний **оратор** починає читати періоди звичайним голосом, а як далі до кінця, то промовляє вже голосніше, а перед кінцем піднімає голос найвище, щоб зробить враження на слухальників та пересвідчить їх в справедливості своїх доводів, ще й порушити в їх душах якесь почування, або довести їх і до сліз **)

*) Період слово грецьке, складане с предлога пері (περί) од, навкруги і ймення предметного одос (ὁδός) путь, дорога, цеб то обкруглість сказати б по нашому обпутіння, обмежування навкруги.

**) На такі періоди в красномовності була поведенція в старовинних промовців греків та римлян, бо їм часто доводилося говорити довгі промови на судах або в римському сенаті, або й на пляцу в містах. Цю поведенцію на періодичну мову од латинців перейняли сусіди їх німці й пишуть ще й досі довгелецькими періодами. Од німців ця поведенція перейшла і у польську книжню мову і в старовинну українську в Київі, а потім звідсіль заніс її і великоруський письменник Ломоносов на північ, де писали періодичною мовою Карамзин та Жуковський, та з новіших Гоголь,

По змісті мислів та думок періоди бувають: **причинні, умовні, поступа́льні, порівняльні, супротилежні, порядно́ві** (послѣдовательные). Обидві частки чи половини звязуються в один суцільний період одповідними союзами.

Причинні періоди звязуються причинними союзами **бо, тим що, одтого що, через те що,** котрі не мають одповідного парного собі союза. В другій частці вияснюється причина діяння предмета першої частки складчастого речення.

Умовні періоди звязуються парними союзами: **як то, коли — то.** В їх у першій половині стоїть додавальне речення, а в другій — головне. В їх показується яка-небудь умовність в першій половині в додавальному реченні.

Поступальні періоди звязуються парними союзами: **хоч-але, хоч-одначе.** В їх показується в другій половині поступання в чому-небудь супротилежної діяльності предмета в **перші половині періода.**

Порівняльні періоди звязуються в частках порівняльними союзами: **як-так, мов — так.** В їх вияснюється діяння або прикмета предмета головного речення через порівняння його в чому-небудь з инчими, схожими по своїй красі, сміливості і т. д. предметами для виразности й колоритности. Наприкл. Як плаваючий в небі яструб (або **мов той** плаваючий в небі яструб), зробивши багацько кружків дужими крилами, одразу спиняється, розчепірений в повітрі на одному місці, і бьє стрілкою на розспівавшогося коло самого шляху самця-перепела: **так** Тарасів син Остап вмить наскочив на хорунжого й одразу накинув йому на шию вірьовку (Гоголь, „Тарас Бульба“).

що любив закруглювать свої періоди в мові, а після його писав іншими періодами Гончаров, вже останній прихильник такої мови. В наш час такий потяг до періодичної мови вже зовсім зник. Стали писати не **робляною** мовою, а природженим розмовним язиком, як звичайно люде розмовляють в житті, цеб-то простою уривчастою жвавою мовою, а не робляною. Ловіші українські письменники не пішли в мові слідком за старовинними київськими й писали **народньою** уривчастою мовою.

Супротилежні періоди звязуються в частках союзами супротилежними **а, але, насупроти**. В їх вияснюється предмет та діяння цього предмета через супротилежність инчим предметам, супротилежним по прикметах і вдачі першого предмета. В цих періодах в обох частках речення бувають головні, хоч між ними инколи трапляються й додавальні речення, умкнуті всередині їх, або причепляні до їх збоку. Наприкл. На останні виставі картин художник, один с тіх, котрі виставляли свої картини, стояв непорушно перед чудовою картиною „Осінь на **Дніпрі**" і не міг одвести од неї очей, але якісь нетямлячі в цій штучності нічогісінько тільки зирнули на ту пожовклу „Осінь", навить не спинились перед нею й побігли дивиться на портрети панів, дуже гарних.

Порядковими періодами звуться такі періоди, в котрих викладаються якісь події й випадки в тім порядку, в якім вони діялись або траплялись один після другого. Частки їх звязуються докупи порядковими союзами: **спочатку, спершу, потім, далі, згодом, потім згодом, перегодя**, і в останній частці трапляються союзи замикальні, **врешті, нарешті**, котрими ніби замикається довгий період на його кінці. Часом порядкові періоди звязуються в частках союзом **коли** (когда), котрому одповідає союз **тоді**. Наприк. Коли великий київський князь святий Володимир охристився в Херсонесі в Таврії в Криму, чи в Корсуні, він, вернувшись до Київа, спершу звелів охристить своїх дванадцятьох синів в тому місці, де в наш час стоїть старовинний памятник христіння киян над Дніпром с криницею в йому, потім згодом звелів усім киянам зібратись на березі річки Почайни, котра тоді вливалася в Дніпро трохи нижче од цього памятника, бо вона текла з Оболоні саме там, де теперички тече Новий Дніпро попід Подолом, а врешті всього звелів грецьким священикам, котрих він привіз з собою с Корсуня, щоб вони охристили усіх киян, і ті священикі, котрі розділили людей на опрічні нарізні купи, давали кожні купі одно загальне задля усіх ймення й охристили на такий спосіб заразом усіх киян 1988 року.

Спиняльні значки в періодах.

§ 27.

1). Як у періодах обидві половині, повищання й понижчання, звязуються парними союзам, прикладом **коли-тоді, як-тоді, як-так** і т. д. тоді всередині ці обидві частки найчастіше одділяються двосточкою; а як в будлі котрій половині трапляється чимало додавальних реченнів сукупних (слитных), та ще й поширшених, то такі речення одділяються одно од одного точкою з запятою. Наприклад. Як священний обряд христіння вже скінчився, як грецькі священики вже подавали христіянські ймення усім опрічним купам київських городян, тоді князь Володимир, що стояв на горі й дивився на охристіння усіх киян, на радощах та з захватом у душі, здійнявши руки й подвівши очі до неба, голосно промовив молитву.

2). При парних союзах в періоді часом обидві половині одділяються точкою з запятою, тоді речення котрі входять в котру-небудь половину періода, одрізняються одно од одного запятою. Це буває тоді, як ті речення невеличкі. Таксамо ставляються значки спиняльні в періодах супротилежних та порядкових, де в повищанні й у понижчанні початкові речення бувають головні з усяковими додавальними. Наприклад. Ми сливе нічого не знаємо за тих князів на Київські та Галицькій давні Русі, котрі князювали ще до прихода в Київ варяжських князів, але вони були, бо за це свідчять згадки в літописях, що вони були на Лопісі й навіть були раді, як Батиєва татарська орда роспудила їх в час свого нападу на Чернігов та на Київ 1241 року.

В наш час у письменників трапляються в їх утворах усі ці періоди, але вони бувають невеличкі, коротенькі, не закидані всередині багатьма додавальними реченнями. Утвори, писані такою періодичньою мовою не легко читаються. Тим часом у передніших старовинних письменників траплялись такі довгелецькі періоди, котрі обважнювали їх періодичню мову так, що мова виходила **важка**. І такі їх писання дуже трудно читати й слідкувать за змістом і течією напханих усяких думок, мислів та картин природи, що вони обмальовують в ростягнутих довжезних періодах.

ЗРАЗЦІ Й ПРИКЛАДИ РЕЧЕННІВ.

§ 2.

Настала весна. Загремів грім. Пішов дощик. Зацьвіли сливи, вишні. Небо стало синє. Защебетали пташки. Затьохкав соловейко, а зозуля закувала. Трава зазеленіла, а ліси були чорні. Бруньки розпукувались, і заброcть укрила груші та яблуні. Брость на лісах густішала, і листя вилазило з бруньок.

Дитина єсть людина. Я ще був хлопцем, а сестра була тоді вже дівкою. Ми були жваві, і мати була проворна, а батько був сумний. Мати була працьовита. Вона часто мені казала: ти еси ледащо.

Наш батько виставив весною уліки в пасіці в садку. Зелені верби за пасікою наче вкрились бджолами. Жваві бджоли почули мед на бруньках, і бруньки неначе обліпились бджолами. Голосний жайворонок ніби висів над вигоном, а його маленькі крильця тріпались у синьому небі. Чом ти, сину, не сидиш у пасіці? Дочко! біжи лиш у пасіку та подивись на вуліки – Нема, мамо, часу! Ой Боже наш милий! тобі все нема часу. Дай, Боже, батькові вік довгий та щасливий! то в нас усе буде гаразд.

§ 3.

Чередник погнав на поле корови, вівці, свині й поросята. Ігор, Святослав, святий Володимир, Ярослав Мудрий були великими київськими князями. Давні козаки обороняли Україну од напалу поляків, кримських татар, турків і молдаван. Чумаки колись їздили мажами в Крим по сіль, на Дін по рибу. Вони привозили на Україну чехоню, тарань, оселедці, а часом і осятрину. Молодиці, чоловіки, діди й баби ходять на процу в Київ, у Почаїв на Волині, в Чернігов та в Білгород. Червоний, зелений та синій колір кращий, ніж жовтий, білий, чорний і рудий. Рушіння птиць швидче, ніж рушіння животин. Птиці ходять, скачуть, бігають і літають, а животини тільки ходять або бігають. На небі збіраються чорні хмари, миготить десь блискавка. Певно буде чвара (гроза) або залива.

§ 4.

Кожна людина повинна працювать. Праця дає хліб або гроші на хліб та на всякий вжиток в житті. Я був у багатьох селах та містах, а ви, діду, сидите в своєму селі й не бачили світа! Розгніваний кричить, аж верещить. Добрий для кожного приємна людина. Багатий не розуміє вбогого, а здорові не втямлять горя недужих. В дощову хвилину недобре косить та громадити (замісць косовиця та гребовиця). На землі погано лежать і спати (замісць лежання и спання). Читати дуже приємно (замісць читання). Найважче косить у велику спеку. Пішло на поле с косами шість душ, а з грабками десять. **Коли, як, хоч** належяться до союзів, а **од, об** — до предлогів. Останні будуть першими, а перші останніми, сказано в Св. Письмі. „Ой ґвалт"! наче вдарило мині в вуха. Мабуть хтось тонув у Росі й кричав ґвалт!

§ 5 і 6.

Запорожський отаман Іван Сірко на чайках доплів з запорожцями до Криму, вночі кинувся в татарське місто Кафу, знайшов українських селян та козаків полоняників, закованих у кайдани, поросцилював кайдани. Запорожці посадили полоняників у свої чайки (здоровецькі човни), підпалили місто й утікли на море, визволили силу полоняників і вернулися на Україну. Кожна людина не ворог собі. Голод єсть велике лихо. Одчай єсть смертельний гріх. Я був хлопцем, а теперички я дорослий парубок. Усяка кривда є гріх*) На Україні земля чорна, а в Семиріченськ. області сіра, мов попіл. В Марокко в Африці земля червона. Золоті Ворота в Києві це остача старовинної брами и церкви у валу (потім згодом розкопанім і звезенім). Ми (єсть) посланці од турків. „Ой сестрице наша! та тепер ти не наша (весільна пісня). Мій менчий брат був студентом тільки три роки. Лисичка — сестричка хап качку в гнізді! а вовчик — братік хап лисичку с качкою в щелепах! та й іззів і лисичку й качку. Я напитую собі роботи. Подай мині води! Ба-

*) Неможна писати так: усяка кривда є гріхом: моя дочка є ще дівкою, а син єсть хлопцем.

гаті нехтують убогих. Шкодливі коти часто роблять шкоду в хаті. Поміркована людина добре робить усяку роботу, а в школі пильнує за науку. Субота (єсть) не робота, а якесь вештання та тупцяння й прибірання в хаті. Хлопці печерували раки під камінням та корчами в Росі, а рибалка ловив карасі в ставку. „Ой полину, полину добувати талану. Усю землю ізійша, а талану не знайшла; тільки знайшла долину й материну могилу“ (народ. пісня). „Шукав долі в чужім полі, та там і загинув“. У старої людини питай поради. „Одня у другого питаєм“ (Т. Шевченко). Питаю тебе, а ти не обзиваєсся. Чередник опівдні погнав до води напувать корови та вівці. Неруш чужого добра, не бери навить чужого горщика, а бери свій горщик, свою миску та ложку. Не купуй хати, купуй сусіда (народ. приказка). В нас нема жита, не буде й вівса та гречки.

§ 7.

„І широкую долину, і високую могилу, і вечірнюю годину, і що снилось, говорилось, не забуду я“ (Тарас Шевченко). „Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, не журися, молодий козаче!“ (народня пісня). Зеленая ліщинонько! чом не гориш та все курисся? Молодая дівчинонько! чого плачеш та все журисся?“ (народ. пісня). Незачесана, ростріпана людина для всіх неприємна. Минувше мокре літо збавило мою пшеницю в копах і на покосах. „Ой казали добрі люде, що мій батько в гості буде“ (народ. пісня). „Кому перша чарка, тому й перша палка“ (народ. приказка). Инче діло махать косою, инче діло сидіти та книжечку читать. „А шість синів косить, а чотирі молотить; а два дома годую та в салдати готую“ (народня пісня). „На Сіянські горі, на святі землі церковця стоїть. А в ті церковці аж три віконці. В перше віконце та світить сонце, в друге віконце та світить місяць; в третє віконце та ясні зорі“ (колядка). Світ **йіх** осяяв усю гору. Старший син хазяїна (замісць хазяїнів, на питання **чий?**) вмер напрасною смертю в жнива під полукіпком, а менчий син таксамо вмер нагло, напрасно (несподівано) на току: чогось зблід на виду, впав та й помер і цей наглою смертю. Батькова надія **на йіх поміч** пішла марно.

А старший син був чоловік зовсім здоровий на взір, поставний, плечистий, з румянцями на виду, з веселими очима, чорнобривий, з довгими вусами. Ярославові, великому князеві київському, синові св. Володимира, спала на ум думка збудувать великий Софієвський собор у Київі на майдані недалечко од високого насипаного вала з мурованою брамою в валу проти самого собора. Храми, цеб-то церкви та собори, будувались багатими людьми, князями, гетьманами та козацькими полковниками.

§ 8.

Варяжські князі Рюрик, Синеус та Трувор прийшли зза моря в 8-2 році після Різдва Христового й стали князями на Русі в Новгородському краї. Олег, певно родич або опікун Рюрикового сина Ігоря, прибув до Київа, де вже князювали Аскольд та Дір, також варяги зза моря, звелів повбивать Аскольда й Діра, а сам оповістив себе князем й осівся на князювання в Київі, поки виріс Ігор. Боярин Добриня, дядько св. Володимира, поїхав з священиками в Новгород для росповсюження християнської віри й задля навертання ідольців волхвів, цеб-то жерців, до християнства. Ідольці волхви є причини своєї темноти не зрозуміли християнської віри й звали себе чарівниками. Варяжські воїни ніздили аж у Цареград, теперішній Константинополь на військову службу в византійських грецьких царів. Українські прочани ходять на прощу в Київ і навить ніздять в Єрусалим задля спокутування гріхів і задля спасіння душі. Рибу ловлять в річках та ставках на всякі способи: і удками, і волоками, і вятірами, і сачками та вершами. Ворони, галки та голуби люблять літати гуртами та зграями та крутиться в повітрі густими кружалами. „Чом, чом не прийшов, коли місяць ізійшов?“ (народня пісня). „Ой луже, луже, зелений дуже! Я ж по тобі, луже, не нахожуся?“ (народня пісня). Скачи, враже, як пан каже! (народ. приказка).

§ 9.

І шумить, і гуде в небі мабуть дощ незабаром буде. Влітку в петрівку зоряє й світає дуже рано. „Світилка шпилька при стіні, а на ній сорочка не йі: то ти

баби, що в шпиталі. Прийшла та баба, торкає. Скидай сорочку: (бо) смеркає" (весільна пісня). „Захотілось в петрівку мерзлого" (народня приказка). Не спиться міні, бо думи не дають заснути. Ідеш, ідеш до Київа, то здається, і кінця дорозі не буде. Вже давненько казали, що буде велика война. Нам можна робить тоді, як напитаємо собі роботу будлі — де на сахарнях. В нас зосталося трохи житнього борошна, а пшенишного нема в коморі й жмені. В ставку намочено багацько конопель. На ярмарку багацько усякого народа не було тільки циган с кіньми. В старих людей звичайно ноги трудоватіють, а в молодих цієї слабости не буває. Дідів трудить важка робота й далека дорога.

§ 10.

Пов Кобзарь до Київа
Та сів спочивати
Торбинками обвішаний
Його повожатий.

Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзарь
„Исуса" співає.

* * *

Вітер в гаї не гуляє,
В ночі спочиває,
Прокинеться, тихесенько
В осоки питає.

„Хто се, хто се по сім боц
Чеше косу? хто се?..
Хто се, хто се по тім боц
Рве на собі коси?..

* * *

Хто се, хто се?" тихесенько
Спитає — повіє,
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

(Шевченко. „Утоплена").

* * *

Не для людей, не для слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе братія моя

Ой тумане, тумане
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Оттут серед лану?

(Тарас Шевченко).

§ 12 і 13.

Спаси нас, Боже, од огню, меча, наладу чужоземців! „Світе мій ясний, світе прекрасний! як на тобі важко жити“ (народня пісня). „Ой не світи, місяченьку, не світи нікому! тільки світи козакові, як іде додому“ (народн. пісня). „Калино — малино! чого в лузі стоїш, чом не процвітаєш? Чи суші боїсся, чи дощу бажаєш?“ (народн. пісня). Борони нас од напасти, Боже!

Річки Дон та Кубань вливаються в Азовське море. Володимир Мономах, великий князь київський, був вчений. Ганна, третя жінка Богдана Хмельницького, була поважна й дуже розумна. Козі — дерезі, пішова лунцяні, не поталанило в лісі. Вовкові, цьому лютому ворогові овечок, часом не щастить на його вповах од швидких цибатих хортів. Леви, тигри, леопарди, вовки звуться хижими звірями. Хлопці пастушки часто бачять гадюк, ужів, ящірок та польові миші. Велика буря і свистить, і гуде, і стогне, і реве. „І шумить і гуде, дрібен дощик іде“ (народ. пісня). А ворони, старі жони, пішли танцювати, а крюк та за дрюк, — пішов підганяти; а синиці по полиці ніженьками туп — туп“ (народня пісня). Одні балакають та розмовляють швидко, а инші запикуються та розмовляють помаленку. Еге, бувають такі люде!

(Школярі повинні самі поставить спиняльні значки).

„Червоная калинонька біле деревце“ (народ. пісня). Велика залива й повідця знесить млини, вириває гроблі, несе млинові колеса, сніпи, копиці сіна, солому, дошки та дрова. Усі люде мають розум, але в одній людини розум менчий, а в другої більший і гострійший. На нивах ростуть жито пшениця, просо, гречка, овес, ячмінь, конопля, льон та квітки. Роби небоже то й Бог поможе. Небож Петро син моєї рідної сестри вже ходе до школи й трохи вміє читати прозірні книжки з великими буквами. В неділю ми гуляли на вигоні, на полі, над ставком коло млина й на цвинтарі, але не лазили на дзвіницю, титар не пустив і заборонив лізти. В хазяйновитого статковитого чоловіка в схованці все вози борони рало плуг истик занози й ярма. З війни або не вернуся додому або вернуся с хрестом та медалями на грудях

за сміливі вчинки. Десь у Турції казав мій вчитель йдуть великі баталії. Оджеж він правду казав бо й батько те ж саме каже. В Галичині як пишуть в газетах теперички настав голод та помірок пішов по людях а може й якась пошесть.

В нас на селі на кутку Масюківці трапилась уночі велика пожежа, і в людей погоріло сливе все, хати, клуні, повітки, хлізи, кури, свині й гуси. Український народ склав багацько чудових пісень, як от „Гей не дивуйте, добрії люде, що на Україні повстало"! „Ой на горі та жінці жнуть, а попід горою долом долиною козаки йдуть". „Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млиновеє коло!", й инч. Небіжчик Карпенко — Карий (Тобілевич) написав для театра „Савву Чалого". Ми на Великдень не лазили на дзвіницю й не дзвонили, титар не пустив. Як орали в хуторі, не йшли сливе цілий день — харчі не стало. А мати (як ми дізнались за це потім згодом) нездужала цілий день. В нашого престарезного діда і хата, і комора, і клуня, і повітки, — все було таке саме, як і в нас.

§ 14.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горою филю підіймає
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де — де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.

Ще третє півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен разураз скрипів
В таку добу під горою
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.

(Тар. Шевченко. „Причинна").

Раз ми заблудились у лісі й вийшли до Росі. Рибалка подає нам човна, і ми сіли в човен і перевезлись до млина. Рибалка знов сів у човен, і филі під човном пішли кружалами по гладеньк. воді. Рибалка закинув невод у воду, і невод потонав у воді й спускався на дно. На роковий ярмарок на Спаса в містечко Білу — церкву крамарі навезли силу усякого краму, кушнірі навезли цілі хури жіноцьких і чоловічих кожухів з смушевими викладчастими комірями, крав-

ці порозвішували на шнурах меж возами жупани, жупанки, піджаки та свити; чоловіки понавозили цілі хури цибулі й усякових огородніх овощів; ганчарі повиставляли усякий посуд на землі та на рундуках, в ятках і на столиках, і рядом з ними на довгелецьких рядках столиків продавалися груші та стиглі ранні яблука.

В нашому селі храм на Спаса. На селі люде приказують: „де храм, то й ми там“. Зазвонили на службу Божу. Люде наче посипались по вулицях до церкви. Порошчик ледві встигав подавати порона на другий берег Росі. Люде стовпились натовпом на гатці і під яткою в тіні. На вуличці до цвинтаря стояли кінні вози. Понаїзжали прочани з ближчих сіл говіть у наші церкві. Стало коло цвинтаря неначе зовсім, мов коло млинів, або коло питля. Понаїзжали багатирі в синіх суконних жупанах та їх жінки багатирки в блакитних літніх жупанах, в червоних сапянцях (лоботях) та в добрих товстих намистах (кораллях). Тислись у цвинтар усі і чоловіки, і баби, і діти. В великі й просторні церкві не змістились усі: найшло надто багацько людей. Пани й панянки з сахарні та з суконної фабрики ходили по цвинтарі й гуляли. Чом пак ви не йдете в церкву? — питаю я в них. „Бо неможна протиснуться: чарода сила!“ — одповідали вони мені.

„Де ти бродиш моя доле? не докличусь я тебе. Чи на морі із купцями ти торгуєш бариші? чи на небі з зірочками ти регочесся вночі? Ой доле, моя доле! не докличусь я тебе“ (народня пісня).

Зразці й приклади на усякові додавальні речення й на періоди.

§ 15 — 26.

Англія єсть держава, котра має найбільше за кожну велику державу усякових кораблів, бо ця держава на великому острові. Англія єсть держава, маюча найбільше кораблів за кожну велику державу. Найбільші кораблі, що (котрі) в сучасну нам войну вийшли в море, були англійські. Є багацько мореходців, котрі обїхали усі моря й великі скіяни й бачили холодні краї з обох боків землі на північ і на

південь, де (в котрих) пів року буває літом день, а пів року взимку буває ніч наперемінку кругом північного та південного **бігунів** (чи **полюсів**). Хто дбає, той має (народ. приказка). Хто мовчить, той двох навчить (народ. приказка). „Той, хто не маже, той дуже скрипить; хто не лукавить, той ззаду сидить“ (Іван Котляревський. „Наталка Полтавка“). Хто рано встає, тому Бог дає (народ. приказка).

Поміркована й тямуща людина та, чиє (котрої) хазяйство йде дуже добре. Деякі мандрівці були в тих краях, де (в котрих) не буває зими, не буває снігу, де (в котрих) листя з дерев не обсипається ніколи, де (в котрих) ніч буває 12 годин і день таксамо 12 годин цілий рік, де двічі на рік сіють пшеницю, і буває двоє жнив (в Азії в Індії, та в Америці). Чоловікові, хоч раз піддурившому будлі — кого, вже не ймуть віри. Чоловікові, котрий (що) хоч раз піддурив будлі — кого, вже не ймуть віри. Нам добре відомий той край, (в котрий) куди їздять слабі люде на минеральні води (теплі води) лічитись, або на поправку здоровья. В людей, котрі багацько ходять, або були довго слабі, трудоватіють ноги на старості літ. Те, що ти побачиш за границею, принаде тобі до вподоби. Чого ніколи не бачив, за те ніколи не говори. Я був у тих краях, звідкіль (с котрих) ти недавнечко вернувся додому.

Я добре знаю, що не побачу тебе в садку. Та колиб я й знав, що ти там будеш, то не пішов би туди, бо не хочу, щоб зострічаться с тобою. Я думав, що побачу тебе на гулянці. (Я думав побачить тебе на гулянці), а ти й не прийшов. Мені часом привижувалося смерком, що ніби хтось стоїть за вікном непорушно й заглядає в вікно. Мені здалося, що то злодій закрадається й має на думці виставить вікно й улізти в хату. Усі сподіваються, що колись таки буде кінець цій страшні войні. Ми сподіваємось кінця цієї страшної войни. Ми вгадуємо, чого бажають школярі. Ми вгадуємо сподівання школярів. Кажуть, що в дощовий рік завжди буває гарний врожай хліба. Не всім відомо, що чисте повітря в хаті сприяє людському здоровью й потрібне для людського живоття, як хліб та вода.

Коли на небі гремить страшний грім, тоді неможна ставати під високими деревами, бо грім бьє (блискавка падає) на те, що навкруги в околиці найвище й притягує до себе блискавку. Поки над селом йде чвара (гроза), поки поблизу гуркає страшний грім, поти треба держать вікна й двері зачиняними, бо блискавка потрапляє в одчиняні вікна, де буває тяга пронизуватого вітру. Коли ми прибуваємо в місто, тоді починаємо швендять та ходити по крамницях та по ярмарку. Прибувши в місто, ми починаємо швендять та ходити по крамницях та по ярмарку. Вернувшись з череди, худоба й коні никають по дворі або по загороді, поки позаганяють їх та дадуть коням сіна або оброку. Доти ходитиму до сусіда, доки він верне мені позичені на минувшому тижні гроші. Зайшовши до кума в гості, ми були ладні гостювать у його хоч до півночі. (Як зайшли ми до кума в гості, то були ладні гостювати в його хоч і до півночі.) Дощику, дощику! йди там, де тебе просять; а він іде там, де сіно косять (народн. приказка). Ніколи не йди в гості туди, куди тебе не просять, а там, куди тебе запрошували, привитають ласкаво й будуть тобі завжди раді. Там, де живуть в Африці чорні люде, котрі звуться неграми, дуже душно й гаряче і влітку і взимку, бо там не буває зими.

Шуляк (шуліка) кидається на курчята так швидко і вмент, як куля летить з рушниці. Як ластівка лине швидко в повітрі, так швидко біжить і плигає зайчик, неначе сам себе кидає уперед своїми довжезними задніми ніжками. Мов той швидкий вітер кидається на копи, так швидко вмент вискакує зза кущів хижий лев і в одну міть хапає зубами за шию дику козу або й вола. На святках люде спочивають більше, ніж у будень. Погнала невістка корови в діброву спотикаючись, на гострі скелі натикаючись (народ. петрівчана пісня). Є багацько людей, котрі люблять читати книжку, лежачи в садку під грушею або під вишнями. „Йде невістка плачучи, а свекруха скалучи" (народн. приказка). Побігли лошята на вигон, хвицаючи високо задніми ногами нарадощах, а вівці посунулись похнюпившись. Діти часом сваряться жартуючи. Жартуючи, базікаючи та регочучись, ніколи не зробиш гаразд діла, бо на діло не звернеш пильної ува-

ги й тільки попсуєш роботу, бо кожну роботу треба робить вважливо, коли наважився зробить йі до кінця. Наша земля кругла, бо ті мандрівці, що наважились обыхати усю землю навкруги, пливуть на кораблі з Європи все **на зохід сонця** до Америки, а од Америки все далі, все на захід сонця, а вертаються назад **од схода сонця** в те саме місто в Європі, звідкіль вони одпливли, тільки вже з другого супротилежного боку. На землі по всіх місцях день змінюється на ніч через те, що земля обертається й крутиться на свої осі, як от крутиться колесо на осі, і вона повертає один бік до сонця, а другий бік у свою таки тінь од себе наперемінку, і йі тінь достає аж до місяця й затінює місяць своєю круглою тінню, од чого й буває затемніння місяця.

Люде йідять та пьють не задля того, щоб наїдаться та напиваться, а задля того, щоб животіть на світі. Кажуть у приказці: ми йімо, щоб жить, а не живемо задля того, щоб йісти. Багацько людей йіздить за границю задля того, щоб шукать ліків на минеральних (теплих) водах, але ще більше людей йіздить за границю, щоб вчитись в тамтешніх школах та набіратись науки й розуму. І справді, безліч молодих людей йіздить в загряниші вищі школи для науки.

Як молоді ластовнята, в котрих вже виросли крильця, все линуть до свого гніздечка, все щебечуть та крутяться коло хати, де під стріхою зліпляне гніздечко, все крутяться коло своєї матері ластівки (так дрібні діти все горнуться до матері, все бігають коло неї та щебечуть, питаючись то за те то за се, ніби і розважають себе, і звеселяють матір **своїм щебетанням.**

Мов та куля, пущена з здоровецької гармати, недавнечко видуманої за границею, летить неймовірно далеко й швидко аж за пятнадцять верстов: так швидко, та ще й на кільки раз швидче земля обертається на рік один раз кругом сонця, ще й веде за собою невеличкого місяця, котрий таксамо швидко обертається кругом землі. Але він не обертається сам кругом себе на свої осі, як от земля, через що люде бачять тільки один його бік, повернутий до землі, а другого боку зовсім невидно людям.

Хто почуває в своєму серці ласку й любов; в кого є сумління в душі й почування добра й правди, той буде справедливий в усіх своїх вчинках; той не буде одопрічнюватися й одрізнятись од людей убогих, покривджених, од усяких стражденників в житті, бо в такої людини неначе в серці та в душі лежить закон правди, добра, любові й справедливости до всіх людей, котрі животіють на світі по всі землі.

Добрий кміта все прикмічає в житті, в книжках, в науках, все постерегає, всім цікавиться, ніби все складає в свої памяті, де це все знаходиться, неначе в схованці, а некмітлива людина нічого не примічає, ніби до неї ніщо не стосується, і вона навіть не любить читати книжок та й недуже-то й дбає за свої хазяйські справи і в дворі і на полі.

О, Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить.
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє.

Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває.
О, Боже мій милий, як весело жить!

(Тарас Шевченко).

Білка.

Вовк лежав під деревом і спав. Білка стрибала по дереві й упала на вовка. Вовк прокинувсь і хотів їй злісти. Білка почала його прохать: „Пусти мене!“ Вовк сказав: „Добре! я пущу тебе, тільки ти скажи мені, чого ви, білки, такі веселі. Мені завсіда нудьга, а ви все там угорі граєтесь та стрибаєте“. Білка сказала: „Спершу пусти на дерево, тоді й скажу, бо я тебе боюся“. Він був тоді не голодний і пустив її.

Білка вибігла на дерево та звідтіля й каже: „Тобі тим нудьга, що ти злий. Тобі злість повсяк-час серце палить. А ми веселі тим, що нам ніколи не хочеться зла робить.

Пятниця.

Десь-то лисиця назнала в лісі вовківню, і там мясо було покладене для принади. От вона, як там ни хитрувала, та не зуміла вхопить те мясо. Ото вона й пішла собі. Аж вона незабаром зострила вовка та й каже: „Вовчику-братіку! я знайшла мясо, та мені гріх йсти, бо сьогодні—пятниця“, каже вона, та аж зітхнула. Ото вона й привела туди вовка та й показала. Вовк зараз туди тиць та й усунув свою морду, а тут дуб і потяг його вгору, а його так і вхопило за шию, неначе обценьками. Вовк повис, а мясо впало. Тоді лисичка хап мясо! сіла та й йість.

— Лисичко-сестричко! каже вовк, аджеж ти казала, що тобі гріх йсти мясо, бо сьогодні пятниця.

— Е! то тобі тепер пятниця, бо ти дригаєш ногами й не досягнеш до землі, каже лисичка, наївшись усмак та облизуючись.

Кріт та орел.

З далекого краю якось прилетів орел та орлиця, і почали вони будувать гніздо на самім вершечку гіллястого старого дуба. Під тим дубом жив кріт у норі, в котрі давно зробив своє житло. Він промовив до орла: „Пресвітлий орле! не мости гнізда на цьому дереві, бо в його в землі струхлявіло та погнило багацько коріння“.

От бовзна—що ти кажеш. Щоб я, орел, я, цар—птиця, та слухав сліпого крота, каже орел.

Ото вони помостили гніздо, орлиця нанесла яєць і добре висиділа орлята. Якось раз орел полетів за поживком для орлят, а як вернувся орел, то побачив поволяного вітром дуба, а під дубом лежали роздавляні дубом орлиця та орлята.

— Оджеж я був нерозумний, що не домитикувся й не стямкував, що кріт давав мені добру пораду, промовив орел та й полетів в далекий край, жалкуючи що знехтував раду маленької, але досвідної животини.

Свиня.

Свиня у панський двір залізла,
Посновигала там
По всіх кутках,

На смітнику кісток погризла,
Полежала в багні,
Як слід свині;

В гної куйовдилася шкірою своєю,
Та із гостей ізнов прибула
Така ж, як і була,

— Свиня, свинею.

От став свинарь її питать
„Що, свинко, бачила ти в пана?
Чи хороше там гостювать?"

Яка тобі була там шана?..

Я чув колись, що у панів,
Срібло та злото скрізь сяє;

Що буцім—би пани там хороше живуть
Та солодко їдять і п'ють".

„Та де там воно є?"—свиня йому мовляє,—

— „Брехня' не слухай! Я ж була
І їла, і пила,

Всі заходеньки обходила,
І смітники
І куточки,

А доброго нічого там не вздріла,
То тільки вигадки дурні".

Байка Л. Глібова.

Мавпа (обізяна).

Якось раз Лев зібрав усіх звірів й оповістив їм, що дасть дарунок ті матері, в котрої дитина найкраща, найвродливіша. Звірі й збралися. Кожна мати думала собі, що ні

припаде дарунок, кожна з їх і не вагалась у тому в свої думці, що ий дитина найкраща од усіх. Вкупі з инчими й мавпа принесла своє малесеньке кирпате та вухате мавпинятко. В його обличчя було голе й усе неначе поморщене. Лев і всі звірі почали глузувать з мовпинятка. Тоді мавпа промовила: „не знаю, чого ви усі глузуєте з моєї дитини. А мені здається, що моя дитина найкраща од усіх ваших дітей!"

Лисиця та сова.

Раз якось, як вже добре смеркло, сова сиділа в лісі на дереві й угляділа лисицю, котра швиденько бігла проз дерево, ніби поспішала кудись на роботу. Сова вгляділа лисицю, та й питає: куди це ти, лисичко, біжиш так швидко, неначе за тобою хорти гоняться?

Та це я біжу на влови, бо за день так виголодалась, аж живіть стягло, аж шкура болить. Може десь натраплю на гніздо дикої качки або вгляжу гніздо з молодими качинятами,—каже лисиця.

— Їж собі на здоровья усякі пташинята, тільки моїх, будь ласка, не зачіпай,—обзивається сова.

— А які ж твої діти? Як я їх упізнаю? бо я й досі не бачила совиних дітей,—питає лисиця.

— Мої діти найкращі од дітей усіх птиць. Як натрапиш на їх, то знай за це й не зачіпай їх,—каже сова

Може через годину або й дві лисиця вертається з влови попід тим таки деревом А сова питає: а що, бачила моїх дітей? Там такі гарні, що кращих і на світі нема

— Та я знайшла якісь пташинята, та такі погані, що я ніколи ще не бачила таких поганих, та й не їла усі, каже в одповідь лисиця.

Сова вертається додому, аж бачить, що од її дітей зосталось тільки пір'я та лапки, так похазяйнувала лисиця в совиному житлі.

Значіння слів: баня, банька, банить.

Баня, по-українськи баня, лазня. Слово лазня, котре в наш час вживається в українській народній мові, перейняте с польської мови. Занесли це слово на Україну польські євреї, котрі посовувались в наш край с Польщі. Відомо, що сливе в кожному українському містечку євреї мають свою лазню, і певно вони будували ці лазні вже давно, ще як жили поблизу од римлян у Провації коло Марселя, а од їх перейняли це слово й селяни на Україні, і за ними пани. Слово баня дуже давне, бо воно вживалося ще за часу київської княгині святої Ольги. Відомо, що літописець Нестор записав в свої літопис в одинадцятому віку мабуть народні давніші перекази, як княгиня Ольга помстилася над древлянами (сьогочасні волинці на Поліссі на північні Волині.) за те, що вони вбили йй чоловіка, князя Ігоря Рюриковича, котрий брав з їх певно великі подати. Княгиня Ольга загадала **натопить баню,** запросила древлянських посланців в баню, щоб вони передніше обмилися в бані (певно в теплому купелі.) після далекої мандрівки. А як вони ввійшли в баню, Ольга звеліла замкнуть двері й підпалити баню, де посланці й згоріли живцем.

Старовинне слово баня животіє в народні мові й у наш час. В Канівському повіті я чув в містечку Стеблеві таку пісню: „Хлопці баню робили, дівки парилися. Хлопців парші напали—дівкам жалилися (або скаржилися, – це пізніше слово польське). В наш час, як кожному відомо, банями звуть верхи на церквах (куполи) з віконцями, або без вікон.

Чудно й дивовижно в наш час стямкувать, як стосуються бані на церквах до бані—лазні, в котрі люде миються й паряться. А тим часом с плином часу народня мова змінюється так, що такі причини стосунків цих предметів, ніби неоднакових, колись в давню давнину були, але при утворенні народніх назвищ тільки **в мові,** як ще складалася й повнішала мова, і виникали нові слова і тоді, як і теперички в наш час виникають і складаються в народні мові нові слова й досі, бо народня мова й досі розвивається й стає багатіша на слова.

Слово **банька** має таке саме значіння, як і слово **бульна**, цеб-то (звукопідробне буль, буль, буль, бань, бань) пухирі, що бувають найчастіше на воді, або од мила, як оджимають плаття (чи сорочки) в лузі або в намиляному окропі. Кажуть на селі так, як часом потопає людина, або худоба: сів на дно, бо вже баньки (або бульки) дме, цеб-то з живої животині вже виходе з грудей останнє повітря, котре вискакує на версі води в формі круглих пухирів, і при тому **булька** чи **банька** булькає й лускається, аж булькотить. З цієї причини зьявилось у мові багацько слів, назначуючих предмети круглі, маючі форму баньки й бульки, як от, наприкл. бульба — велика картопля, бульбашки на картоплі, булькотать, булькать, бубка, буба (горох) і все кругле: бубон, бублик, булава та **булка** (деревяний мяч), в котрої грають хлопці на льоду голощику, не потрушеному ще снігом, на Росі, переганяючи булку палицями—гилками одні з одного боку, а другі од другого берега,—і великоруські булка — паляниця і банка, та українська банька скляна кругла, бо в старовину були колись пляшки зовсім круглі, як опука, з маленькою коротенькою шийкою. В Васильківщині й у наш час звуть ту тикву, в котру беруть люде воду на поле, не тиквою, а **бунькою**, цеб-то булькою, банькою. В Канівщині звуть тиквою гарбузець круглий з довгою шийкою. Ці тикви мають дуже міцну шкурку, і їх видовбують, викидають кишки й насіння. А прочани, як ідуть до Київа на прощу, причеплюють ці тикви на мотузці до пояса, як дуже легенькі, мов пірына, і в дорозі на спочинку коло криниць пьють ними воду ще й набірають трохи води в дорогу, щоб у спеку напитись і не страждать од смаги. З цієї причини люде дали назвище — тиква й круглому глиняному посуду з вушком, котрий носять з собою за вушко на поле в жнива. Слова тиква (по—великоруському — наш гарбуз), гарбуз, великорус, арбуз (кавун), і певно слово диня занесені с Туркестана, звідкіль до нас і принесене насіння ціх усякових рослин певно ще татарами — монголами.

Меж посудом звуть ще здоровецькі й менчі **чавуни**, в котрих гріють окропи для миття посуду й для прання й зоління плаття — **баняками**, бо вони круглі, мов водяна банька,

з маленьким вузьким денцем. Їх вживають для окропу замість великих глиняних горшків – золійників, в котрих грі-ють окріп для зоління плаття в жлукті, и виливають в жлукто на попіл (золу), насипаний зверху на застеляне фантиною плаття (в Черніговщині нема слова попіл (стародавне церковнослав. пепел), а замість його вживається слово—золá, а посуваючись далі на північ, черніговці, ці старовинні сіверяни, занесли таке слово в сучасну Великоросєю).

Потім згодом вже, як почали будувать християньскі церкви с трьома верхами, то зверху ставили покривлю на трьох верхах круглу, або закругляну, якраз таку, як перевернутий **банин**, а на тому банякові ставили ще й круглу **баньку** (маківку), на котрі вже ставляли хрест. Ці круглі верхи церков з вікнами й без вікон назвали **баннми**, цеб—то баньками чи баняками, бо вони й справді своєю формою дуже схожі на перевернуті догори дном баняки та баньки. Та ще треба зауважить, що верхи на старовинних церквах були не круглі, а були збудовані на вісім углів наче кругловато.) В цьому назвиці перенесене слово одного предмета на инчий предмет, схожий формою, що зветься на грецькі мові **метафора**, цеб-то перенесення назвища з одного предмета на инчий, котрий скидається на той предмет або формою, або кольором та рушінням, як, наприклад, кажуть. дощ іде, сніг іде, хмари наступають, неначе люде, хоч у цих предметів немає ж ніг, як у людей або живих животин, котрі животіють на твердому грунті й мають ноги, примитиковані для рушіння, шоб ходити й наступать на когось гуртами. Народ в своєму світогляді часто стежсамлює предмети, схожі по формі, ніби тежсамшні, бо така схожість, сливе тежсамість часом буває вражаюча. Як бачимо, назвище верхів церков наші прапредки взяли од назвища банька або й баняк (посуд для грінія окропів) **по формі** баньки на воді або й горщика й чавуна—баняка.) А до будинка для обмивання й купання в гарячі воді взяли назвище **од змісга** баняків горшків, цеб-то од уживання в банях окропу й літепла для миття взимку та й улітку.) Бо й теперички на Україні в Черніговщині кажуть: треба банить миски та й усяковий посуд після їжі, цеб-то треба мити окропом посуд після їжі, час вже банить сорочки та

усяке чорне плаття, цеб-то прать й оджимати в окропі (Ніжинськ. повіт). А в банях банять не миски та сорочки, а людей в гарячі воді, цеб-то миють їх. Слово баня єсть побілшене слово банька (булька) на воді

В давню давнину зьявилося назвище баня для будинків, де люде миються в гарячі воді, певно од посуду, в котрому гріли колись в давньому Київі окропи для миття, од здоровецьких горшків золійників, круглих, як банька. Може бути, що первопочаткове назвище горщика було слово банька, бо горщики круглі й справді схожі на баньки на воді. І в наш час великоруси звуть **баннами** посуд для варення з яєід, або для солоних огірків, котрий в наш час зовсім не круглий, а стовбоватий. Цей посуд буває скляний і ганчарський, глиняний поливяний, котрий тепер на Україні зветься слоіками. Але й наші васильківські й канівські ганчарі ліплять ці слоіки і стовбоваті—і кругловаті, бокаті для варення або меду, і виходе й справді ця **банна** схожа на баньку (бульку). Певно і на Великі Русі ці **банки** (слоіки) були в давню давнину бокаті, круглі, як і наші ганчарські слоіки Я ще памятаю, як в сорокових роках були горшки металичні з червоної міді, а не чавунні Вони звались не чавунами, а мідиями, **мідянами** [1]). Такого здоровецького мідняка горщика з вушком та вінцями привезла моя мати, як вийшла замж, з Лебедина, з Лебединського манастиря (Чигиринськ. пов.), котрого подарувала їй одна її родичка, стара черниця родом з Лебедина, дочка заможнього не панщанного козака селянина. Цей горщик у нас вживали, як баняк чи золійник для окропу. Може в давню давнину й горшки звалися баньками, а потім вже стали звать горшками, горнятами — од дієслова горнуть, цеб-то згортать з глини вальок й липити горщик. Не без причини ж на Великі Русі й теперички звуть слоіки — **банками, тоб-то баньками**

Звідкіль київська княгиня Ольга перейняла звичай будувать бани? Відомо, що по літописі Нестора князь Ігорь ніби-то

[1]) Словом мідняк звались горшки з червоної міді, і треба одрізнять слово **мідняк** од слова **мідяки**, цеб-то мідні гроші, як от, прикладом, гроші **срібняки**.

їздив на влови десь коло Пскова й побачив у лісі красуню селянку Ольгу. Вона так сподобалася Ігореві, що він узяв її за жінку. Але ж, як каже Костомаров в своїй історії, правдива, справдешня й давня історія Руси починається тільки од часу князя Святослава, його сина. Нестор позаписував багацько народних переказів в одинадцятім столітті про те, що діялося в Києві переднише на 200 або принаймні на 150 год. Оповідання про поди за княгини Ольги про спалених у бані древлянських послів, про горобців та голубів с причепленими до їх якимись огнями, щоб попідпалювать древлянські забудування в Коростені,—все це схоже на казку. Протоєрей Голубинський в свої „Истории церкви“ за ці поди каже инакше, що Ольга була дочка якогось болгарського князя, і Святослав в час своїх походів на Дунай оженився на Ользі, і вона певно приїхала до Києва, вже бувши християнкою, бо вона сприяла християнам у Києві, котрі мали на Подолі свою церкву.

Відомо, що бані були ще в старовинному Римі, превеликі, з басейнами гарячої й холодної води, як терми Каракалли; були бані і в теперішньому Константинополі (в Цареграді в Візантії), бо як Іоанн Златоустий в кінці четвертого віку замкнув церкву, щоб не пустить у церкву імператора Аркадія й його жінку Євдокію, то вже **оглашенні** на прийняття християнської віри мусіли ходить у міські бані чи в купальні й там охрищувались. Княгиня Ольга певно знала за ті бані, пробуваючи недалечко од Цареграда, й велила збудувати й у Києві баню на цареградський зразець. А в давнього Києва цей звичай посунувся и на Дніпро, як згодом посовувались сіверяни (чернігівці) та кияни (поляни) на далеку північ. Само по собі зрозуміло, що ці бані будували тільки багачі люде князі та бояри, як і в наш час на Великі Русі по селах нема громадських бань нігде, а їх ставляє задля своїх сімьїв кільки багатирів та багатеньких крамарів, котрі й дозволяють парится знакомим та приятелям. А прості селяни баняться в натопленій печі, підстелив ни соломи на черінь й хлюпаючи на себе гарячою водою. Так баняться й у нас селяни в Радомисльському повіті, певно для **ліків од застуди.**

З українськими словами баня, банить і т. д. схожі латинські слова:--balneae—бані, balneator, —баньщик і французькі слова, назначуючі ці предмети, що мають з ними спільний корінь: le bain, баня, купальня (колись це сло́во з двоєголосною буквою читалось—байн, теперички вимовляється—бен), le baignoir- баня, купальня; baigner—купать, мить кого, банить (колись читалося—байгнер, теперички вимовляється—бенье); se baigner—купаться, баниться, baigneur—баньщик, той, що когось мие, когось банить (колись читалось байгнёр, теперички вимовляється—бенер). Така схожість наших слів з латинськими й французькими виявляє, що прапредки латинців, та й теперішніх французів, цеб-то давні галли, ця частка колись великого племя кельтського, що було широко й далеко розкидане по середині Европі, були колись сусідами племя славянського і прапредків племя славяноруського, цеб-то великоруського й українського, бо славянське племя в давні незапамятні часи було осадилось осадами коло Дуная и моря Адріятицького сумежно з латинцями та кельтогаллами, котрі кочували в степах теперешньої Венгрії на Дунаї аж за Карпатськими горами. Як ці галли посунулись далі на захід і оселились в теперішній Франції, Галлію завоювали латинці з Італії, відомі римляни, переселялись в завойований край, в Галлію й змішались з галлами. З цієї мішанки вийшов инчий суцільний народ французький, котрий змішав докупи латинську й свою кельтогальську мову, переінакшив, поперекручував на свій галльський зразець латинські слова, додавши в цій сукупні нові мові багацько слів своїх старогальських. В той час, як наші прапредки кочували осадами побіч галлів десь коло Дунаю (а в літописі Нестора літописця записано, що руєько-славянське племя прийшло зза Карпат, певно од Дунаю), меж ними та нашими прапредками, само по собі зрозуміливо, не може бути, щоб не було якихсь стосунків в спотичках і битвах на волі, од несподіваного забірання в полон людей, як звичайно поводилось в кочових народів, а може й у торговельних справах, в обмінку худоби, шкіні і т. д. Таких слів з спільним корінем є чимало і в українській, і великоруські, і в французькі й латинські мовах, як от шапка—галло -франц. chapeau (шапо́).

Од слів банити, баня, банька, баняк вийшло багацько українських слів: багно, -літня вода дощова з грязюкою, багняти, забагняний—зáмазаний грязею, багнистий (про шлях і мочарі), баюра, (волинське) великі вибоі з водою по шляхах, бакай, бакаі по шляхах, - глибокі ямки з грязюкою (Канівськ повіт), бакаюватий (шлях), банькатий чоловік, - витрішкуватий, з здоровецькими випнутими, мов у жаби, очищами, збагнуть розумом щось, цеб-то докопаться до чогось до самого грунту міцного, а не багнистого, подоліть усякові притичини, великоруське слово **банна**, цеб-то слоік, котрий тепер роблять стовбоватим, задля варення, оселедців, соляних грибків, що колись певно був бокáтий, круглий, такий самий бокатий, які й у наш час ліплять українські ганчарі з ганчарськоі глини в Канівщині для масла, варення, меду—і польске й українське слово бáлія, низький та широкий цебер, в котрому оджимають сорочки, цеб-то банять в окропі.

Татари й Литва на Украіні чи на давній Київські Русі.

С початку тринадцятого віку після Різдва Христового 1240 го року скоілося велике лихо на Київські Русі, цеб-то на Украіні. Од схода сонця, зза великих річок Дону та Волги, зза великого озера - моря Каспійського, з Азії прийшла на Украіну, що тоді звалась Київською Руссю, велика татарська чи, як йі звуть, монгольська орда. Це вже були не ті невеличкі орди печенігів та половців, котрі кочували в шатрах по Донщині, отаборились там, нападали на Київську землю й потроху шарпали наші стародавні городи й селітьби. Печеніги та половці були тільки невеличким хвостом, паростком тієі здоровецькоі татарськоі орди.

Що то був за народ? звідкіль він прийшов? задля чого він лютував, руйнував міста дощенту й витинав упень людей на тодішні Русі в наших тодішніх містах та селах і селітьбах?

Народ цей звався татари чи монголи. Вони кочували великою ордою в Азії, де теперички Сібір, на південь од Сібіру, на широких без міри степах Монголії, в краї багацько теплішому, ніж холодний Сібір. Печеніги, а потім половці прикочували в Донщину с тих монгольських степів і були тільки кінчиком хвоста великої татарської монгольскої орди. Татари зовсім не схожі з лиця на українців, німців й инчих европейців, котрі в наш час залюднюють Європу. Це було инче плем'я, плем'я монгольське, як от, прикладом, китайці та японці. Вони з лиця не білі, а смуглявожовті: в їх вид широкий, але кирпатий та плисковатий, рот дуже широкий, очі розсунулись далеко одно од одного, вуженькі, неначе осокою прорізані, як у нас кажуть, та ще й лежать навскоси, бо кінчики йдуть угору до висків, лоб у их вузький, вуха великі, вилиці дуже великі, неначе висовуються до вух, і випнуті; борідка й вусики рденькі й маленькі, а часом трапляються види й зовсім безборо́ді. Часом чоловік і жінка бувають так схожі одно на одного, що й одмічки меж ними нема, і трудно домитикуватьси, котре з їх чоловік, а котре жінка. На зрост татари не високі, але швидкі на ходу, але вони добре їздили верхи на конях, і не тільки вони дивували й часом почували на конях, без перестанку пасучи свої незліченні отари овець і табуни товару, коней та верблюдів, але й їх дівчата й молодиці, од чого в їх ноги не прямі и рівні, а ободйсті й криві вигнуті, щоб добре обхоплювати конячий тулуб. Одначе татари були веселі, жваві, проворні, говорючі, охочі до співів, були дерзкі, довго видержували голод та спрагу, мов верблюди, і страшенно любили воюватись та заводитьси на войни й воздуватись. Меж своми людьми вони були чесні, не злодинкували, і шатра їх ніколи не замикались. В їх не було злодіїв, бо в кожного були свої великі отари й табуни. За те ж в стосунках до инчих народів вони були гордовиті, бундючні, жорстокі й немилосердно вирізували чужих людей, грабували їх маєтності й усяке добро, худобу, коні, гроші і т. д. й руйнували городи й села.

Татари ще не були тоді хліборобами, як були в той час наші предки в Київщині, в Галичині й Черніговському

та Переяславському князівстві. Татари не мали ще ні городів, ні сіл. Вони переганяли свої величезні череди й табуни з одних травянистих степів в Монголії на межуючі з ними другі, де було більше паші для випасу черед та товару, а з чередами переходили й самі з сімьями, розбірали свої шатра й перевозили йіх на другі луччі й придатніші для випасів місця. Жили вони влітку й взімку в шатрах або в курінях с хворостин та кілків, повбиваних у землю кружалом і зведяних докупи вгорі, де була дірка для вйвода диму. Шатра вкривали повстю з верблюдячої шерсті, а багатирі всередині оббивали килімами для захисту шатрів од вітру, дощу й холоду в негоду й сльоту. Взімку серед шатрів роскладали багаття, а дим виходив у вивід угорі. Татарва́ живилась тільки мясом, яловичиною та бараниною, але вона йіла усяке мясо, навить собачину й кінську здохлятину, йіла кумис та кисляк чи ряжанку (колотушу) с кобилячого молока. Татари були нечепурні, йіли усяку страву руками, обтерали руки об одежу, хочби вона була й шовкова. Надівши нову одежу, вони йіі ніколи й не скидали, доки вона й розлазилась на шматки, навить спали в йіі.

Ті давні татари були идольці, идольської (язичеської) віри, і хоч вірували в одного Бога, але молились і покланялись і сонцю, небу, мов богам, навить огневі, що світить, мов сонце. Проти дверей шатра в йіх ханів (царів) стояли деревяні идоли, схожі на людей подоби. Але не вважаючи на своє идольство, як вони осілись в теперішні Росії коло Волги, вони дуже поважали й єврейську, христіянську й магометанську віру, а найбільше шанували й чтили христіянських архиєреїв та священиків і поважали чеців та манастирі. Витинаючи впень людей, пізніші татари не вбивали священиків, а коло самого шатра татарського хана, цеб-то царя, стояла церква, в котрі правилась служба Божа.

Ще в 1154 році після Різдва Христового в Монголії меж Сібіром та Китаєм, там, де річка Амур витікає з високих гір, в одні орді був ханом Темучин. Він був не схожий з лиця на татар: був високий на зріст, поставний, з довгою бородою, але на вдачу був такий лютий, що загадував варити своїх ворогів в окропі в казанах. Йому спало на дум-

ку зьєднать усі менчі орди в одно здоровецьке царство, в одну державу. Він кинувся на Китай, завоював його столицю, потім позавойовував менчі орди, завоював Бухару, попроганяв й згубив з світа дрібних ханів. І він тоді став ханом великої орди, великої кочової держави й назвав себе Чингис-ханом, цеб-то Великим ханом. Чингисхан з Бухари послав двох своїх приводців війська Чепе й Субудая завоювати невеличкі татарські орди за Каспійським морем. Це військо обійшло с південного боку Каспійське море, перейшло через Кавказькі гори, рушило на донські степи й напало на половців. Половецькі хани Юрій Кончакович та Данило Кобякович, вже тоді вихрищені, були вбиті, а третій половецький хан Котян утік до свого тестя, галицького князя Мстислава Вдатного, і просив свого тестя, щоб він вкупі з иншими князями пристав до половців, і шоб киназ в спільці з ними виступили на страшного ворога, проти війська Чингисханового.

Мстислав Вдатний почував страшну небезпешність од якогось великого війська невідомого ще народа. Він в 1224 році не гаячись запросив на зьізд у Київі усіх ближчих князів на раду Зьихались у Київі князі: Мстислав черниговський, Данило, князь волинський, сам Мстислав Вдатний, Олег Курський. Великим київським князем був тоді таксамо на ймення Мстислав Прибув і Котян Він був дуже радий, обдарував князів кіньми, верблюдами, буйволами й невольниками. Князи постановили збратись кожний з своєю дружиною, цеб-то з військом, коло Олешок на Дніпрі, шоб рушить військо на Дн проти татарви Це діялося в місяці квітні.

В місяці маї князі з військом прибули до Олешок. Мстислав Вдатний привіз своє військо з Галича на човнах Чорним морем та Дніпром Туди прибули й половецькі хани. Військо рушило в степи й дійшло до річки Калки, котра вливається в Дн недалечко од його гирла. Татарські посланці зостріли князів ще в дорозі й хотіли помиритьси с князями, кажучи: „ми йдемо не на вас, а на ваших слуг та конюхів половців; ми не зачіпаємо ні ваших городів, ні сіл". Князі звеліли повбивати посланців і на Калці стикнулись с татар-

ським військом. Князі виставили уперед половців, але половці були побиті, і татари стикнулися з князівським військом і таксамо побили його, а декотрих князів забрали в полон. Князі повтікали до Дніпра, а Мстислав київський з двома князями встояли й не тікали, і на горі над річкою на скелях обгородились частоколом й одбивались три дні й три ночі. Але татари вибили усе військо, повязали князів, поклали на землі, а на їх помостили дошки, посідали на дошках обідати й подушили їх. Один тільки Мстислав Вдатний с князем Данилом спромоглися втікти и вернулися в Галич

Великий страх напшов на всю Русь. Тим часом татари вернулися назад у степи й десь зникли: вони вернулись в Азію до свого Чингисхана, і про них довго не було ні чутки, ні звістки.

Тим часом помер Чингисхан (Темучин) і ще за свого життя роздлив свою велику орду між синами. Старшого сина Угедея він настановив на своє місце великим ханом над усією великою ордою, двом меншим синам дав по орді, а своєму небожові Батиєві (Бату) дав Кипчакську орду, котра кочувала коло Каспійського моря, всю землю половців понад Чорним морем й усі краї дали од неї на захід сонця. Ті землі, ті краї ще треба було завоювати І Батий рушив свою орду на захід, на Русь Це вже йшло не військо, а йшла уся орда, цілими переселялася на луччі землі, догідніші для випасів й багатші на ліси та річки. Попереду йшло татарське військо, а за ним сунулася ціла орда з гарбами (возами), верблюдами, кіньми, чередами, отарами. Молодиці й дівчата їхали позаду на конях Де по дорозі траплялися річки, кудою треба було війську перейти до будь-якого міста, татари надували повітрям шкуратяні мішки, привязували їх до коней, сідали на мішки й на такий спосіб переплівали річки. Ввесь товар, верблюдів й худобу переганяли в брід на мілких місцях і посовувались далі. Але вони здебільшого перекочовували взімку, як на річках ставала крига. Орда забірала усі городи. Звичайно вирізувала людей, палила й руйнувала забудування, знищувала все, щоб забрати землі собі. Або приступаючи до будлі-якого міста, татари

гнали поперед себе завойований народ, загадували людям зносить каміння й колоддя́ й закидали й засипали глибокі рови перед містом, лізли на вали, виставляючи поперед себе полоняників, вбивали малих та старих, муравані стіни розбивали колодками й тарана́ми, а потім вже пускали в проломи своє військо, палили й руйнували доми й церкви, витинали ввень людей, або гнали их поперед себе до другого міста, щоб вигубить их під инчим містом.

Така орда Батиева, обишовши Каспійське море, спочатку посунулася на пивничу Русь, де теперички живуть великоруси. Ця ворохобня трапилась в 1231 році. Батий попалив і зруйнував усі городи, котрі тоді були недавно закладяні: Рязань, ще тоді невеличку Москву, Владимир на Клязьм., Суздаль, Торжок, Козельськ, в котрому татарва витяла ввень усіх людей; дійшов до Новгорода, але не міг доступиться до його, бо навкруги його були болота, та ще й саме тоді розлилися весною річки було весняне повіддя.

Зруйнувавши пивничну Русь, Батий рушив на Київську Русь, цеб-то на Украіну. На пивночі краі були тоді мало заселяні, городів ще було мало, нічого було й грабувать. В ці пивнічні краі ще передтим посовувались люде помалу з стародавних краів галицьких, київських та чернігівських ще може до прихода варяжських князів, а потім згодом посовувались с Київської Русі, вже як варяги під приводом варяжського князя Олега покинули Новгород, одняли од варягів Аскольда й Дира Київ Олег зробив Київ столицею Русі. І ще й у той час люде з галицької, київської та чернігівської землі посовувались на пивніч в теперішні великоруські краі, оселялись там на вольних землях та по лісах і закладали нові городи з назвицами передніщими, звідкіль вони повиходили, як от, прикладом: Владимир на Клязьмі,—і на Волині вже був город Владимир Волинськ, Галич (в теперішні Костромськ губ.), Звенигород коло Москви (в Галичині вже було місто Звенигород), Перемишль (в теперішні Калужськ губерні), і т. д. В тодішні південні Русі, цеб-то на сьогочасні Украіні було вже багацько густо заселюдняних городів.

Татарська орда під приводництвом Батия прийшла з степів в 1234 році й попростувала до Переяслава, вирізала там половину людей, а другу половину погнала в степи в полон. Частку свого війська Батий послав на Чернігов. Чернігівський князь Метислав виступив проти татар з військом. Татари побили військо, а князь утік у Венгрію. Татари спалили місто, повбивали людей, і не вбили тільки архиєрея та кількох душ майстрів, теслів, ковалів і. т. д. котрі їм були потрібні для роботи. Хан Менгу, Батиів небіж поіхав з Чернігова до Києва, щоб подивиться на Київ, і став за Дніпром проти Києва в Печерному городку, щоб подивиться на місто й оглядіть Київ. Менгу дивився на Київ, роскиданий по горах і неначе підперезаний стіною, а з гір блищали золотими верхами свята Софія, Михайлівський золотоверхий манастир, Десятинна церква; виглядала покрівля князівських теремів (палаців) з черепиці всякого колору. Нанизу над Дніпром стояв Поділ з багатьома церквами. Далі на південь од Києва стояв Печерський манастир (Лавра), а ще далі Видубецький манастир. Меж ними тоді по горах суспіль ріс густий ліс.

Хан Менгу послав у Київ посланців і звелів киянам оддати йому Київ. Кияни повбивали посланців. Київський великий князь Михаил ще загодя втік у Венгрію й покинув Київ на волю Божу. Менгу вернувся до Батия, а через рік зімою в 1240 році перед Різдвом Батий прийшов до Києва з усією ордою. Татари облягли, мов хмара, теперешній Старий город, за високим валом. Татарські гарби скрипіли, верблюди ревли, коні іржали так, шо від того ревіння та іржання неможна було чути розмови людей на вулицях. Татари почали приступать до міста с південного боку, де ріс густий ліс, і почали розбивать Ляцькі ворота в валу. Великий князь Михаил ще загодя утік, а Данило, галицький князь, вже тоді забрав Київ, але сам не прибув ще у Київ, а настановив на своє місце для оборони міста тисяцького Дмитра. День і ніч татари били деревяними колодками-таранами в ворота (браму) і таки доканали их, до решти потрощили й розбили. Дмитро з військом сміливо одбивався

й оборонявся од татар на розваляних стінах, але в той час киян насипали позад стіни нові вали. Татари прогнали киян в місто, а самі зостались спочивать меж стінами й новим валом до вечора й на цілу ніч. Тим часом городяни повтікали в Десятинну церкву, позносили туди своє добро, встигли збудувать кругом церкви деревяну стіну, повилазали навить на покрівлю церкви й на хори в церкві. Татари увігнались у місто, а тим часом од великого натовпу людей у церкві на хорах і на церкві завалились стіни й повбивали безліч народа. На святого Миколая 6 декабря татари спалили все місто, розваляли церкву св Софії, і тільки не розваляли стіни, де був олтар, до самої великої бані, розваляли велику мурована церкву (лавру) в Печерському манастирі, вирізали усіх людей, хто не встиг утікти, і тільки не вбили тисяцького Дмитра через те, що він так наважливо, завзято й сміливо обороняв Київ і твердиню. В Печерському манастирі в велику церкву, зруйновану татарами, було двадцять пудів срібла в церковному посуді й на образах. Усі забудування манастирів зникли в руїнах. Велику мурована церкву в Печерському манастирі, котра була більша, ніж теперішня Лаврська церква (тільки вона була без бань з одного давнього на угли покрівлі), татари всю розваляли й попалили инчі манастирські церкви.

Од Києва орда рушила далі на захід сонця на Волинь, забрала міста, руйнувала й палила й витинала людей. Татари довго стояли під городом Колодяжним, теперішним Лодижином, над річкою Бугом (чи Богом) й не спромоглись його взяти. Тоді вони почали намовлять городян, щоб вони доброхіть оддали їм місто, й обіцяли їх помилувать і не різати. Але як тільки городяни одчинили їм браму, татари вирізали усіх людей, навить малих дітей. Таксамо вирізали вони усіх людей до останку в городі Владимирі-Волинському ще й взяли Берестя (Брест), Камянець-Подольськ. Тільки вони не спромоглись узять Кремянця, бо місто й твердиня були на високі й круті горі. З Волині татари рушили в Галичину, зруйнували Галич, Львів і всі городи. Галицький князь Данило саме в той час поїхав у Венгрію до короля з сином Левом, шоб посватать дочку королеву за свого сина.

Тисяцький Дмитро бачив, що татари страшенно пустошять і руйнують Україну, намовив Батия й нараяв йому, щоб він швидче поспішив йти далі, щоб венгри (угри, мадяри) не зібрали великого війська й не побили татар. Тоді орда розділилась надвоє: одна частка попрямувала через Карпатські гори на Венгрію, а друга повернула на Польщу, поруйнувала й попалила міста й звідтіль попрямувала далі, щоб завоювать німецькі краї. Але тут виступив проти орди чеський князь Вячеслав з військом і двічі побив і роспудив татарське військо.

Тоді Батий, досвідчившись, що не його сила йти далі, повернув з ордою назад, дійшов до річки Волги й осівся й оселився з своєю ордою там, де Волга вливається в Каспійське море (в сьогоднішній Астраханьські губерні). Тамечки на однім острові між рукавами Волги він заклав завсідню селітьбу й стан для себе й своєї орди й назвав його Сарай, а його орду почали звати Кипчаком або Золотою ордою. Там Батий осівся, оселився й поставив задля себе великий намет чи шатро, неначеб то в своїй ноїй нібито столиці.

Після татарського нападу Україна була спустошена. Городи лежали в руїнах: з їх багацько людей повтікало в ліси, багацько народа посунулось на безпешне лісове Полісся. Поля позаростали бурьянами. До Бреста неможна було й навернуться, навіть наближитись, так смерділи в місті трупи. Саме тоді їхав через Берестя з Італії в Китай посланець Плано-Карпіні й записав в книзі про свою мандрівку, що в Бресті уся церква й цвинтар були повні трупів суспіль, і не було кому їх ховати. В Владимирі-Волинську не було ні одної живої людини, а церква була повна кістяків. Коло Київа лежали великі купи людських та кіньських кісток, а самий Київ, що був великим містом, так що його можна було прирівнять до Цареграда (Константинополя)*), став невеличким містом. Колись у Київі було чо-

* Вчені араби любили [illegible] по далеких чужих краях, як от Масуді, Ібн Даст [illegible] про те кра

тиріста церков (тоді ставили маленькі церкви деревяні й муровані), а після нападу орди в йому зосталось двісті хат. Великий київський князь Михаїл, вернувшись з Венгрії в Київ, мусів жити у своєму маленькому теремі за Дніпром на острові (Трухановому). З манастирів тоді йшло письменство й просвіта; там ченці писали й складали в схованці книги-літописі, переписували усякові книги на пергаменті (папір шкуратяний). Це все загинуло й знищилось. Князі повтікали в чужі краї, бо вони завжди змагалися й воювались один з другим за свої уділи й не зібрались докупи, не скупчили свого війська, щоб одбиться й оборонити городи од орди, а орда побила їх поодинці, одного по другому, розігнала й багацько з них повбивала. Орда занапастила давню Русь, цеб-то і теперішню Україну й великоруські краї окрім Новгорода та Кремянця на Волині та міст на Білі-Русі в борах, болотах та нетрах.

Осівшись з ордою на новому місці в Сараї й оселивши свою орду по нових спустошених краях, Батий трохи згодом послав скрізь по містах і селітьбах своїх урядовців, котрі звалися баскаками, і звелів їм, щоб вони позаписували всіх людей і на Київські, і на Суздальські Русі од десяти год окрім жінок та дівчат і по тих записах збірали с кожної людини податі. Всі чоловіки були повинні давати десяту частку усього добра: десятого вола, вівцю, коня инчої масті, од коней білих, вороних, гнідих. Ханові мусіли платить подать од ставків, озер, од млинів, а ремісники за всяке ремество. Баскаки брали в орду десятого хлопця й десяту дівчину з сімьів. С тих, котрі не мали чого давати на подать, або вбивали або гнали в орду, в Сарай. Хани не брали ніякої податі тільки з духовних особ та з манастирів, бо поважали усяку віру. З цієї причини в час панування татар намножилось богацько манастирів та ченців, бо тільки в

й про жителів їх. Мас'уді був у Київі, потім побував на Волині, в місті Баланґарі, куди саме тоді прибули певно кущі с теперішньої Великоросії, що тоді були ще ідольні, бачив, як вони ховали з обрядами померлого товариша. Він записав ще після Цареграда, великого міста, він бачив найбільший город Київ над Дніпром.

манастирях можна було безпешно й у спокої пробувать і жити й спасти своє життя. В той час багацько багатих людей одписувало в духовнйцях ще за свого життя свою маєтність, гроші, землі й ліси на манастирі, шоб не забрали йіх добра баскаки й загалом дуки татарські, а декотрі самі постригались в ченці, шоб запезпечить своє животіння на світі. З цієї причини тогочасні манастирі стали дуже багаті на землі, ліси й скарби. А в самому Сараї був цілий куток, де жили христіяни, а потім згодом там була збудована й церква, і був при йіі архиєрей. Деякі хани ходили слухать службу Божу і христіянську, і одправу магометанську. Один с ханів навить сказав, шо усякові віри меж людьми все одно, шо пальці на одні руці: кожна віра веде до Бога. Але згодом потім татари прийняли магометанську віру.

Татарські хани, забравши податі в завойованих краях, не вмикувались у справи правування ними. Усі давні порядки, які були в наших краях заведяні ще князями, зостались не зачепляними. Хани зовсім не цікавилися тими справами й звичаями. Ханські урядовці баскаки тільки раз на рік прибували на Русь за податями й зникали.

Як порівнять те „монгольско-татарське ярмо" до пізнішого польського ярма в нас на Україні, то виходе, шо польське ярмо було багацько важче. Бо польські дідичі забірали собі в власність й одіймали землю й ліси од селян крестян і православних наших панів та дідичів, самі оселялись на Україні в маєтностях. Вони завели на Україні відому **панщину**, перейнявши це право од німецьких дідичів, а потім і польські пани й польські священики (ксьондзи) силували українців приставать до католицької віри, поперемановали безліч українських дідичів до католицтва, силували народ до того ж таки, натворили з наших панів багацько **перевертнів**, котрі стали згодом ворогами України, вмикувались в усі українські справи міські, козацькі, духовні й просвітні через ці свої вмикування пролили річки української крові, зруйнували край і вирізали може стільки нашого народа, скільки знищила його й татарська орда, а особливіше в страшний час козацьких оборонних войн за права українського народа, за отчизну й православну віру.

В ті часи колотнечі й татарської різанини на Україні почали вмикуватися в українські справи ще й сусіди литовці. Литва залюднила з давніх давен краї коло Балтийського моря по річці Західні Двині до самого теперішнього города Вільни в теперешніх губерніях: Лифляндській, Курляндські, Ковенські та на половині Віленської й потроху в Вітебській. Литва межувала с теперішніми білоруссами і в Гродняньскі губерні сливе стикалась з українськими повітами в Гродняншині.

В той час литвини намножились, і в їх зьявились свої князі. Один с тіх литовських князьків Миндовг навить збудував собі столицю Новогродок на Білі Русі в теперішні Мінські губерні. Один з його небожів Тевтивіл став князем в Полоцьку, другий Едивід став князем Смоленським на Білі-Русі, а їх дядько завоював Вітебск. Миндовгові забажалось одняти в родичів їх князівства, а вони обернулись до князя Данила с проханням оборонить їх од нападу, бо друга Данилова жінка Ганна була сестра Тевтивіллова й Едивідова. Усі ці князі, як і уся Литва, були ще тоді ідольцями. Але Миндовгів син Войшелк прийняв христіянську православну віру й навить постригся в ченці.

Усі ці литовські князі не завойовували князівств на Україні та на Білі-Русі, бо по Білі-Русі татарська орда не ходила, й городи там не були зруйновані. Литовські князі женилися на дочках наших князів і після смерти князів самі ставали князями й приймали православну христіянську віру.

Татарські хани Золотої орди панували на Україні не більше як років з вісімдесят, бо наші князі Литовського коліна потроху виганяли татар з своїх князівств. Князі галицький Данило, найвидатніший й найдужчий с тодішніх князів, зараз таки роспочав справу визвоління князівств од татар. Він забрав собі князівства на Волині й обладував князівствами до самого Київа. Столицею його був Холм, де він жив, а не Галич, і він в той час заклав місто Львів в Галичині, давши йому назвище по іменню свого сина князя Льва. Він звелів насипати високі вали навкруги декотрих

городів для захисту од нових нападів Золотої орди й будувати твердині з стін на валах.

В Золотій орді хан зараз дізнався за це. Хан прислав свого воєводу Куремсу с татарським військом. Куремса підступив під місто Бакоту й довго не міг забрати Бакоти, але якийсь чоловік Милій оддав татарам місто й одчинив їм браму. Данило був тоді на Литві й послав на поміч городянам свого менчого сина Лева. Лев прогнав татар, і Куремса приступив до Кремянця, але не міг його завоювати. До помочі татарам став навіть новгород-сіверський князь Изяслав, дядьків котрого князь Данило колись повбивав у Галичі. Але менчий Данилів син Роман напав на татарське військо так нагло й несподівано, що Изяслав насилу втік, вилїз на церкву, сидів там три дні без хліба й оддався в полон. Куремса не пішов далі, бо боявся князя Данила.

Тоді Данило задумав одібрать од татар усі городи до самого Києва й запросив на поміч литовського князя Миндовга. Миндовг виступив у похід з литвинами, а Данило послав військо з своїми синами Шварном, Левом та воєводою Данилом Павлівичем. Павлович одняв од татар Межибіжжя, Лев завоював у татар край понад річкою Бугом, а Шварн забрав усі городи до річки Тетерева. Сам Данило взяв місто Владимир-Волинськ одразу. Замець Куремси хан у 1250 році послав воєводу Бурандая з великою силою татарського війська. Бурандаєве військо спершу кинулось на Литву й почало руйнувать литовські міста. Вертаючись з Литви, Бурандай дав Данилові через посланців такий наказ: „зострічайте мене, коли хочете миритись зо мною, а хто не вийде назустріч мині, с тім я воюватиму". Данило сам не поїхав назустріч, а послав свого сина Лева й холмського архиєрея Іоанна з дорогими дарами. Бурандай прийняв дари, але звелів порозвалювать твердині кругом городів й пороскидать насипані вали. Бурандай сам назирав, як розваляли стіни кругом городів, і рушив з ордою на Холм, але городяни не оддали йому міста, і Бурандай певно боявся Данила, котрого одначе тоді не було в Холмі, і повів військо на Польшу.

Данила запрошував до себе хан у Сарай. Данило поїхав, і хан привитав його щиро й с пошаною. Тоді Данило обернувся за поміччю до папи римського Иннокентія. Папа дякував йому за оборону христіян од дикої язичеської орди й прислав йому золоту королівську корону. Данило справив коронацію й вінчався короною в місті Дрогичині над Бугом у Гродняншині коло міста Бельська, де й теперішки край заселяний українським народом. Данило помер в 1264 році в свої столиці в Холмі, і його поховали в церкві Богородиці.

На Литві литвини, після смерти Миндовга та Вітеня обрали за князя Гедиміна. Він заклав в 1315 році свою столицю Вільну, де навіть збудував идольский храм для свого идольського бога Перкуна.

Збудувавши собі столицю, Гедимін задумав завоювать Київ. Він зібрав військо з литвинів та руських городів Полоцька, Новогрудка (в Мінщині) й Гродна та Мозиря й рушив на Волинь, а потім на Київ. В Київі був тоді князем Станислав. Він запросив на поміч переяславського князя Олега та брянських князів Святослава та Василя. В 1312 році вони стикнулись з військом Гедиміна коло річки Ирпені недалеко од Київа. Гедимінове військо побило князівське військо й порозганяло князів. Його військо забрало Білгород й облягло Київ. Два місяці обороняли місто, але, не маючи князя, віче оддало Київ Гедимінові, і він виїхав у Київ через Золоті ворота, спанував Київ й настановив у Київі свого намісника Монтвида, князя Гольшанського.

Гедимін помер 1339 року язичником й зоставив сім синів од трьох жінок, с котрих дві були русинки. Гедимін оддав Вільну наймолодшому синові Євнутові, Наримунтові місто Пінськ, Ольгердові Вітебск і т. д. Але Ольгерд вигнав Євнута з Вільни й оповістив себе великим князем литовським і руським.

Усі його сини поприймали христіянську православну віру й прийняли старовинну книжню письменську київську мову, котрою писали закони в Вільні й розмовляли при своїх дворах. Неможна навіть напевно сказати, що Київське князівство завоювала Литва, бо в Гедиміновому війську була

сливе половина війська з руських городів, і литовські князі, ще й передніше женились на дочках наших князів, поприставали в прийми до тестів, і де не було в сімьях княжат наслідників, там вони поставали князями.

Ольгерд був щиро українським князем. Правленик з його був дуже пильний і щирий. За його правленства татарські баскаки зосталися тільки в Подільщині. Ольгерд одвоював Подільщину од татар і прогнав їх, а потім забрав Чернігівщину і звідтіль вигнав татар і визволив усю тодішню Україну од татарського ярма Золотої орди. Київська та Галицька давня Русь платили ханам у Сарай ясак чи подать не більше, як років вісімдесят, та й то не вся. Тим часом давня Московська Русь була під татарським ярмом двісті пятдесят год до царювання царя московського Івана III, котрий прогнав баскаків і перестав платить подать ханові.

Ще за свого життя Ольгерд посадив у Київ за князя свого сина Володимира, а після його був київським князем син Володимира Олелько, тобто Олександер. Олелькові потомки князювали в Київі довго, може сто рік і звались Олельковичами. В пятнадцятому віку князь Симеон Олелькович звелів збудувати теперішню лаврську муровану велику церкву в Печерському манастирі, де була збудована, після зруйнування татарами старовавньої великої мурованої церкви, невелика деревяна й убога церква. Ольгерд помер 1377 року, постригшись в ченці і ставши схимником, і заздалегідь, ще за свого життя розділивши своє Литовсько-руське велике князівство меж синами.

Найменчого свого сина Ягелла він настановив за великого князя й оддав йому Вільну й віленське князівство. Ягелло був прийняв православну віру, і йому дали імення Яків.

Саме в той час в Кракові помер король Людовик. В його не було сина наслідника, а тільки зосталась дочка єдиниця Ядвига (Евдокія). Ядвизі тільки що минуло 15 год. Багацько женихів сватало Ядвигу, але вона закохалась у молодого німецького австрійського князя Вильгельма. Ягелло послав своїх сватів у Краків, котрий тоді був столицею Польщі, щоб посватать Ядвигу, й обіцяв перейти в католицьку

віру, завести католицьку віру на Литві ще й прилучить Литву й Україну до Польщі, як поляки оберуть його за польського короля. Панам та духовним ця думка дуже сподобалась, але Ядвига спротивилась, бо Ягелло був негарний і лихий на вдачу. Духовні обіцяли їй спасіння душі, пересвідчили її в цьому, вмовили й намотрили її вийти заміж за Ягелла. Вона мусіла згодиться. Ягелло приїхав, повінчався з Ядвигою 1386 року й став королем польським і великим князем Литви й Русі. Ягелло прийняв католицтво, і його назвали Владиславом. Він звелів охристить усю Литву на католиків, але декотрі Ягеллові родичі зостались в православній вірі. Ягеллів брат вперших Вітовт, посаджений Ягеллом у тюрму, втік, забрав Вільну й став великим князем Литви й Русі 1392 року. Ягелло мусів згодиться на це, як Вітовт виступив проти нього з військом. Згодом потім Вітовт, хоч сам став католиком й помирився з Ягеллом, хотів зовсім одбиться од залежности Польщі й стати самостійним великим князем. Київські митрополіти давно переїхали з зруйнованого Києва в Москву. Вітовт звелів українським духовним особам обрать иншого опрічнього митрополіта в Києві, і вони обрали на місце київського митрополіта вченого болгарина Григорія Цамблака. На Україні однак не дуже любили Вітовта за те, що він був католик. Після нього став великим князем на Литві й Русі родний брат Ягелла Свідригелло православної віри. Він встоював за права православної віри, за народ і за незалежність України й Литви од Польщі. Це був останній правдивий князь давньої Київської Русі. Потім згодом польські королі скасували цю самостійність. А Галичину ще в 1340 році завоював польський король Казимир, і од того часу вона осталася при Польщі. І як Польща впала, і її розшматували й поділились межуючі з Польщею держави Пруссія, Россія та Австрія, Гачину забрала собі Австрія й обладувала ніби до останнього часу. А в Галичині, залюдняній українським народом, і при австрійському правленстві, панували й робили, що хотіли, польські пани, а пани українці мусіли коритись бо австрійці німці завжди сприяли в Галичині тільки полякам.

С плином часу Саранська орда розсунулась далеко аж

на Сібір та в Крим. Зьявилося кільки ханів, і Золота орда роспалася на чотирі опрічні татарські царства: на Сарайську чи Астраханьську орду, Казаньське царство, Сібірську орду на річці Иртиші на Сібірі и Кримське царство. Усі хани цих орд одопрічнились од Сарайської давньої орди и мали своїх опрічних ханів. Кримська орда нападала на Україну, Польщу и Московське царство. Кримські татари нападали на Україні на села, гнали людей і худобу в Крим і продавали людей в неволю туркам і в Єгипет.

От тоді зьявились вже на Україні козаки од 1503 року і навить ще ранче, передніше. Спершу козаки пробували в містах, як от у Черкассах, Каневі, Чигирині, Переяславі і т. д. Вони були городяни, чи міські козаки. А потім за Дніпровими порогами нижче й далі од теперішнього Катеринослава козаки заклали на Дніпрі відому Запорожську Січ, цеб-то завсідній козацький стан чи селітьбу, в котрі жили не жонаті козаки, обрали собі стамана Запорожського війська й захищали Україну од несподіваних нападів на українські села й міста татарської Кримської орди. В козаків міських городянських були свої приводці гетьмани. Першими гетьманами були: Євстафій Дашкевич, Піах, князь Вишневецький, Тарас Трясилло, Палиганко, а потім згодом Петро Конашевич Сагайдачний та Богдан Хмельницький. Козаки обороняли Україну од татар, а потім перегодя и од поляків, як вони напосілись на Україну. Цариця Катерина II послала військо в Крим, і військо завоювало Кримську орду й скасувало царство кримських ханів 1783 року. Аж тоді перестали хижі татари набігать нападами и загонами на Україну, Польщу и навить на Московське царство. Казаньське татарське царство завоював ще передніше московський царь Іван четвертий Грізний, вигнав хана й прилучив до Московського царства ще в шістнадцятому віку.

Як московський цар Іван четвертий Грізний завоював татарське Казаньське царство, татари були вже не **кочові**, а осадчані, осілись осадами по селах, не переганяли черед на инчі випаси, а жили на завсідніх місцях осадами, селітьбами та хуторами. На їх землі посовувались люде з Московського царства й оселялись садибами поміж селами и

селітьбами татар та мордвинів, чи мордви, народа давнього племя, котре приймало од руського племя христіянську віру й великоруську мову й змішалось з руським стародавнім племям в один суцільний народ. Але татари ще переднїше прийняли магометанську віру й з цієї причини жили собі по селах опричнїх, окроми од руських людей і не змішувалися з ними, бо не женились на руських дівчатах і не видавали заміж своїх дочок за руських парубків. І в наш час в губерніях Казаньські, Нижегородські, Тамбовські, Пензенські, в Уфимські, Оренбурські на Уральських горах живе дуже багацько татар. На Сібіру на Уральських горах вони звуться башкири, а за Оренбургом на степах звуться киргизами, котрі й досі зостались кочовиками. Татари живуть і на річці Обі в Тобольські губерні, в Криму й навіть за Кавказом. Татарське племя розсипалося дуже широко, але воно живе поміж иншими народами й одопричнюється од них через свою магометанську віру, як от, прикладом, їх родичі по мові турки, скрізь вони позаводили собі магоменські школи.

Треба зауважить, що Україну не завоювали ні Литва, ні Польща, ні давнє Московське царство. Рід литовських князів на Україні в давніх наших князівствах прийняв православну віру й нашу мову, як і рід Рюрика, бо потомки його варяжські чи норманські не були вже варягами чи норманами, поженились на Русі й поставали руськими князями. Наші давні князі литовського коліна були оборонцями України, Білої-Русі й православної віри, якими потім згодом стали козаки. Польща таксамо не завоювала України та Білої-Русі, бо Ягелло, після обрання його за польського короля, зьєднав в одну державу Польщу, Литву й Україну. Польські королі Болеслав та Казимір завоювали довно тільки Галичину. А Гетьман Богдан Хмельницький доброхіть прилучив Україну до стародавнього Московського царства й присягнув с козацькою старшиною на вірність московському цареві Олексієві Михайловичові в Переяславі 1654 року.

КІНЕЦЬ.

ПРИМІТКА

про друге видання „Грамматики української мови“.

Друге видання моєї „Грамматики української мови“ вийде в трьох частках опрічними книжками. В першій частці буде надрукована „Етимологія“, в другій — „Синтаксис“, а в третій буде виданий, як додаток до Україн. грамматики „Словар“ з статтею, в котрій зроблені виводи з Словаря з декотрих слів, витовмачених по методі французького Словаря Літтре, котрий показав усякові історичні джерела, з яких виникли слова сучасної французької мови.

В першій частці грамматики будуть викинуті усі примітки внизу (виноски), як зайві задля школярів і непотрібні. С тих більших виносок тільки три будуть внесені в „Словар“ і вписані меж словами з одповідною початковою буквою: на 8 й 9 стор. виноска буде вписана під буквою В — (Выговоръ въ языкѣ), на сторінці 139 під буквою Д — (Деревня)“, і на стор. 143 меж словами під буквою Б — (Болото, болото, оболонь...).

В другому виданні „Синтаксиса“ будуть викинуті усі примітки — виноски внизу. Стаття в „Синтаксисі“ для диктовки під заголовком „Значіння слів — баня, банька, банить“ повинна буть вставляна в „Словар“ під буквою Б (Баня, — баня, лазня), бо в ці статті є чимало слів чужомовних, а особливо на йі кінці. Але „Синтаксис“ моєї Української грамматики може бути придатним для школ навіть з цією статтею, бо цей кінець при диктуванні може бути пропущений, як звичайно вчителі багацько дечого викидають з школьних книжок, даючи уроки для школярів. Та в декотрих грамматиках у виносках унизу вияснюються й латинські грамматичні термини — слова.

Мині дехто закидає й примічає, що „Словар“ та стаття з умовиводами, зміщені в одну книжку з етимологією укр. грамматики, не стосуються до книжки для школярів. Але я зумисне поставив на ціх додатках до 1 частки грамматики опрічну нумерацію листків, що повинно б навести читальників на здогад, що це прищипляна до книжки опрічня річ, і до етимології й до школи зовсім не стосується... Ця частка книжки прищипляна тимчасом...

Думка про складання Україис. грамматики зьявилась у мене давно, і для складання й написання йіі я загаяв два роки. Вона була написана ще до войни 1914 року, і тільки був недописаний кінець синтаксиса, неб-то статті задля диктанта. І за цей довгий час я добре досвідчився й навить переконався, що справа заведіння в нижчі школи україис. грамматики це діло може будущого часу, та ще й не близького... і з цієї причини я й видав першу частку грамматики з „Словарчиком“ і статтею більше **задля науки**, для читальників, котрі цікавляться наукою, і через те сподіваюсь, що вона матиме загалóм—научане значіння для тіх читальників, що зацікавляні і українською мовою, і грамматичньою українською справою. Але згодом грамматика в другому виданні буде придатна і втямна й для школярів усякових нижчих школ та й для классів.

Не можу не зауважити одного закида, зробляного мині в „Основі“ (2 кн.), чому мов в грамматиці, де мова мовиться про повноголосся букв: **а, е, ѣ,** після букв **р, л,** в грамматиці—написано: **время—Веремя** (село в Київ. пов.), а не **кремя** (з буквою ять). Але добродій Нік певно забув, що в усіх грамматиках в цім випадкові показується зміна букв **новоі** церковнославянськоі мови, де після букв плавких **р** та **л** вживається буква **е**, а не **ѣ**. Після ціх букв вживається буква **ѣ** в старовинній церков. славянські мові, як, наприклад, **кремя, млѣко** і т. д. Добродій Нік певно давно вчився в гімназіі й позабував дещо та й змішав докупи нову й старовинну церков. славянську мову з йіі стародавнім правописом: з юсами та з инчим вживанням букв, як от—**дьнь** (день), **влъкъ** (волкъ), **млѣко** (млеко), про що вчять в церковнослав. грамматиці у 4 классі гімназій. Може б і я це позабував, якби сам не викладал цієі мови в 4 классі гімназіі, сукупно з великоруською мовою, і з цієі причини добре памятаю церковнославянську мову й досі, мов свою рідну. Добродій Нік пише, що „за такі форми, як

врѣмя, навить знають добре й ученики 4 класса, а про студентів університета нема що й казать". Це може бути і справді так, бо гімназісти недавно вчились, то й не позабували, а добродій Нік забув, бо не потрапляє, куди а теперішній грамматиці притулить ці форми старовинної церковнославянської мови при деяких грамматичніх вияснінняхъ. А такої пісенітниці та плутанини в його в статті є багацько, з чого примітно, що він таки добре забув грамматику, і часом дає на свої докази, як приклади, такі слова, котрі ніяк не стосуються до діла, так що тямущий в ці справі читальник здива тільки здвигне плечима. Як, наприклад, стосується написане в його слово—**лѣнь** до слова **врѣмя** або **млѣко** в старій церковнославянські мові? коли і в великор. слові лѣнь, і в новому й старовинному церк. сл. язикові **лѣность**—скрізь вживається буква ѣ: „**и къ лѣности все житіе мое нждихъ**" церк. слав. пісня: „**Покаянїа отверзи ми двери**". А вже **млѣко** це опрічня форма старої церк. слав. мови, це не те, що „**земля текущая медомъ и млекомъ**" в нові цер. слав. мові. Тут є велика різнація меж формами слів.

Якби понаставлювать в грамматиці для народніх школ та нижчих двох классів гімназій слів церковнославянської стародавньої мови з давнім правописом, то це було б зовсім не педагогічно. Школярі знають потрошку з молитов тільки форми й деякі слова **нової** церковнословянської мови, і ті старовинні форми тільки збивали б дітей с пантелику. Це все одно, *якби* в наш час завести в школи перші великоруські грамматики Давидова та Буслаєва. Грамматика Давидова, написана с початку тридцятих років, диновижна, бо в їїі в синтаксисі, сукупно з **частками** речення, вложена **логіка**. Давидов писав свою грамматику під впливом „Логіки" відомого німецького професора в Берлині Гегеля, котрий саме тоді викладав свої лекції. У Гегеля й философа Вернера, побічника философа Шеллінга тодішні просвічені руські студенти їздили в Берлін слухати курси лекцій тих философів. Буслаєв написав етимологію в своїй грамматиці і давав багацько місця при вияснінних словам з юсами старовинної церковнославянської мови, ще й поставив в початку склонінніе слово—**мрежа**, що стоіть, як зразець склоніння, в грамматиках церк. сл. мови ще й досі. Ця грамматика есть перехід од грамматики церковної мови до грамматики великоруської. Греч та Востоков

(німець Остерман) перші видали справдешні школьні грамматики великоруської мови в сорокових роках, по котрих і я вчився в училищі од 1847 року... Од того часу в грамматиках роблять виясніння слів мови **новою** церковнославянською мовою, а не старовинною з юсамя й иншими формами правопису. Не вертаться ж нам до давньої буславщини, або до давніших грамматик галицькоукраїнських, або й першої української грамматики Павловського, написаної в 1819 році.

Bu 5234/II